

© **І. Б. ТЕСЛЕНКО, Л. В. МИРОНЕНКО* 2022**

КЕРАМІКА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО БІЛГОРОДА: МАТЕРІАЛИ РОЗКОПОК 1969, 1971 рр.**

У статті репрезентовано окремі зразки побутової й архітектурної кераміки з розкопок середньовічного Білгорода 1969 і 1971 рр., що зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України. До їх аналізу залучено широке коло порівняльного матеріалу, що разом із результатами останніх досліджень середньовічних пам'яток Північного Причорномор'я дало можливість запропонувати новий погляд на хронологію як самих керамічних знахідок, так і археологічного контексту, з якого вони походять.

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я, середньовічний Білгород, XIII–XV ст., колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України, кераміка, хронологія, культурно-історична інтерпретація.

Середньовічний Білгород¹, розташований на руїнах античної Тіри, широко відомий однією з найбільших у Східній Європі середньовічних фортець. Пам'ятка розташована на високому корінному плато правого берега нинішнього Дністровського лиману, за 18 км від узбережжя Чорного моря, на території сучасного м. Білгород-Дністровський Одеської обл. України (рис. 1).

Історія середньовічного міста завдяки різноманітним джерелам вивчена досить детально. У ній виділяють три головні етапи: 1) «золотоординський» – кінець XIII – 70-ті рр. XIV ст., що ха-

рактеризується існуванням великого урбаністичного центру з розвиненим ремеслом та торгівлею; 2) «молдавський» – остання чверть XIV ст. – 1484 р., що ознаменувався його переходом під контроль молдавських господарів, будівництвом фортеці та перетворенням міста на жвавий міжнародний порт і центр транзитної торгівлі країн Центральної Європи з Причорномор'ям та Середземномор'ям; 3) османський – 1484–1806 рр., що відображає розквіт і занепад одного з найпотужніших військових і торгових форпостів імперії Османів у Північно-Західному Причорномор'ї (див., напр.: Руссев 2015; Ostapchuk et al. 2008; Ostapchuk, Bilyayeva 2009).

Археологічні свідчення його існування також досить виразні. Розкопки пам'ятки тривають із невеликими перервами вже понад 120 років (огляд див., напр.: Красножон 2012; Біляєва, Фіалко 2015). Окрім власне фортечних споруд, залишки середньовічної забудови зафіксовані по всій території укріплення, з північного сходу від нього, на так званому Центральному розкопі (рис. 1: 2, 3) і в деяких шурфах на південь від зовнішніх мурів (Кравченко 1986; Богуславський 2008; 2013). Попри це, виділені історичні періоди в археологічному плані репрезентовані вкрай нерівномірно. На думку декількох поколінь дослідників, потужні середньовічні культурні шари з житлово-господарськими й виробничими комплексами трьох будівельних періодів, досліджені за межами фортеці, належать до золотоординського часу; більш пізні об'єкти невиразні та надто фрагментовані (Кравченко 1986; Богуславський 2013). Такий погляд на хронологію й культурну інтерпретацію середньовічних шарів пам'ятки сформувався впродовж кінця 1950-х – початку 1970-х рр., імовірно, під впливом результатів розкопок золотоординських поселень на території Пруто-Дністров'я. Одним із перших, хто його сформулював і оприлюднив, був С. Д. Крижицький. Він презентував концепцію стратиграфії та хронології середньовічного шару Білгорода в доповіді на XV Науковій конференції Інституту археології АН УРСР 1972 р. Підводячи підсумки понад 30-літніх пово-

* ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-західного Причорномор'я, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-2356-1615, teslenko.i2016@gmail.com

МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Наукових фондів, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-8545-0718, ludmila6ko@gmail.com

** Роботу виконано за підтримки МОН України в межах україно-французької програми співпраці «Дніпро» 2021–2022 рр., проєкт «Обіг речей, традицій та технологій у Причорномор'ї в середньовічні часи, керамологічний підхід».

¹ Відомий також під назвами Акджа-Кермен, Аспрокастро, Маурокастро, Монкастро, Мокастро та ін. Після османського завоювання – Аккерман, у румунській транскрипції – Chetatea Alba. (дет. див., напр.: Руссев 2015, с. 22–25).

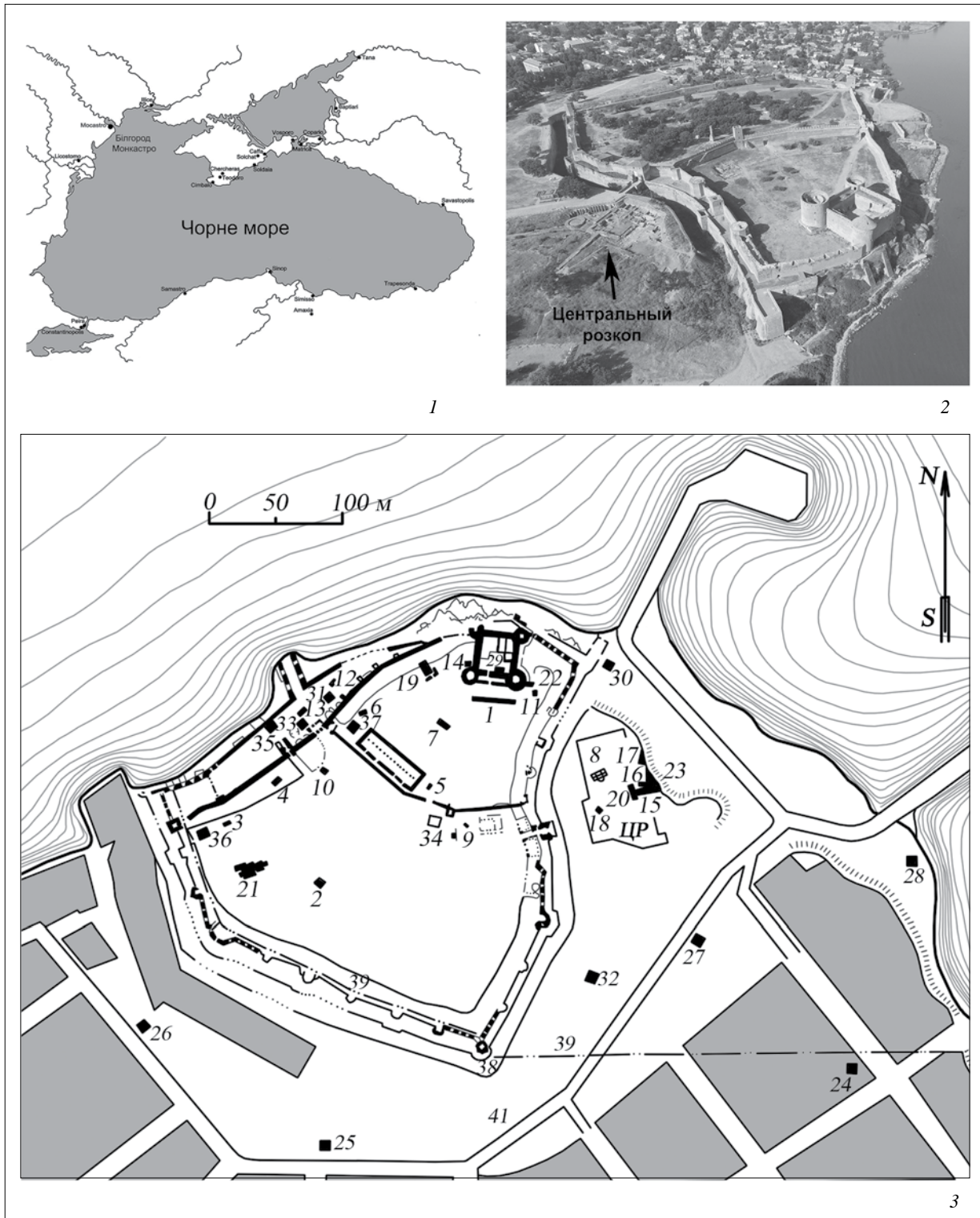

Рис. 1. Білгород-Дністровська фортеця й антична Тіра, м. Білгород-Дністровський Одеської обл. Місцерозташування, загальний вигляд, схема досліджених ділянок: 1 – карта басейну Чорного моря з назвами населених пунктів за генуезькими та венеціанськими джерелами середини XV ст. (за: Джанов 2019, рис. 6); 2 – загальний вигляд із північного сходу з позначенням Центрального розкопу (фрагмент фото з сайту <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Akkerman-fortress-aerial-3.jpg> дата звернення 16/02/2022); 3 – схематичний план із позначенням досліджених ділянок станом на 1983 р. (за: Карышковский, Клейман 1985, рис. 5).

Fig. 1. Bilhorod-Dnistrovskyi fortress and Ancient Tyras, Bilhorod-Dnistrovskiy, Odessa Oblast. Location, general view, scheme of the studied areas: 1 – map of the Black Sea basin with the names of settlements according to Genoese and Venetian sources of the middle of the 15th century (after: Dzhanov 2019, fig. 6); 2 – general view from the northeast with the designation of the Central Trench (a fragment of the photo from the site <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Akkerman-fortress-aerial-3.jpg> access date 16/02/2022); 3 – schematic plan with the designation of the studied areas on the 1983 (after: Karyshkovskii, Kleiman 1985, Fig. 5).

енних досліджень радянських археологів, Сергій Дмитрович відзначив, що на цей час вже вдалося «конкретизувати загальний характер забудови золотоординського міста XIII–XIV ст. в районі Центрального розкопу, а також виділити три основні будівельні періоди, під час яких змінювався загальний характер району в цілому»². Із першим періодом було пов'язане «зведення низки гончарних печей»; із другим – «житлових будинків»; в останній період «тут виникає досить багато невеликих печей, імовірно, виробничого призначення» (Крыжицкий 1972, с. 225). Також він констатує відсутність на досліджених ділянках культурних шарів IX–XI та XV–XVI ст. (Крыжицкий 1972, с. 226). Тези С. Д. Крижицького стали концептуально визначальними на декілька десятиліть і згодом неодноразово дублювалися у більш розширених варіантах (Клейман 1979; Кравченко 1976; 1979). Вони лягли в основу підсумкової монографії А. А. Кравченко «Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV вв.)» (Кравченко 1986). Викладені в них положення не викликали особливих сумнівів і в дослідників міста кінця XX – початку XXI ст., незважаючи на отримані нові матеріали (Богуславський 2008; 2013).

Водночас результати розкопок 1990–2000-х рр. пізньосередньовічних пам'яток Північного Причорномор'я та нові досягнення у вивченні кераміки цього регіону викликають низку запитань щодо обґрунтованості наявної хронології та культурно-історичної інтерпретації т. зв. «золотоординського шару» Білгорода. Стає зрозумілим, що пропонуване донедавна датування кераміки з нього, так само як і хронологічна схема «золотоординських» будівельних періодів пам'ятки, потребують суттєвих корективів. Для цього необхідно ще раз звернутися до детального аналізу першоджерела, тобто польової та звітної документації розкопок, а також колекцій знахідок, зокрема тих, що зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України (далі – НФ ІА НАН України). Оскільки С. Д. Крижицький належить до фундаторів стратиграфічної схеми Білгорода, вирішено розпочати з вивчення матеріалів саме його розкопок. У наукових фондах репрезентовані колекції середньовічних знахідок двох років його робіт: 1969 р. – колекція № 829 та 1971 р. – колекція № 646. Керамічні вироби в них налічують 42 одиниці зберігання³.

² Тут і далі переклад з російської належить авторам.

³ Уламки одного з горщиків записані під двома номерами (БД-71/256 і 257), тому рахуємо їх як одну одиницю зберігання.

Роботи 1969 р. У 1969 р. після п'ятирічної перерви Інститут археології АН УРСР поновив розкопки в Білгород-Дністровському, для чого за участю Одеського археологічного та Білгород-Дністровського краєзнавчого музеїв було організовано Білгород-Тирську експедицію під керівництвом С. Д. Крижицького.

Серед основних завдань дослідження були такі:

1. Пошук меж міста й античного некрополя.

Для цього закладено два шурфи на території сучасного міста. В одному з них (№ 1, пров. Котовського) стратифіковані середньовічні та античні шари не виявлено. В іншому (№ 2, на розі вул. Ушакова й Жовтневої), розташованому в південній частині прифортечної території (рис. 1: 3, 25), на глибині 2,85 м знайдено залишки середньовічної будівлі, спорудженої на материковому ґрунті. Вона мала глиняну долівку та була обладнана двома тондирами. На підлозі зафіксовано шар золи й деревного вугілля (0,05 м) (Крыжицкий 1969, л. 8–9), тобто будівля, очевидно, загинула в пожежі. Пов'язані з нею культурні нашарування містили матеріали «XIII–XIV ст.», включно з фрагментами миски з орнаментом сграфіто і «стінок середньовічних амфор». Зверху руїни споруди перекривали шари золистого ґрунту, насиченого кістками тварин та уламками керамічних виробів, включно з люльками османського часу, що, ймовірно, утворилися внаслідок накопичення тут сміття. Межі середньовічної забудови залишилися невизначеними. У колекції НФ ІА НАН України опинилася лише частина знахідок з шурфу № 1⁴. Це 27 дрібних фрагментів керамічних виробів середньовіччя й модерного часу з перевідкладених нашарувань, тому вони не є визначальними ні для топографії, ні для хронології пам'ятки, тож на їх характеристиці детально не зупиняємося.

2. Об'єднання трьох розкопів А, Б, і Д⁵ з північного сходу від фортеці в один (згодом він отримав назву Центрального, далі – ЦР) і заглиблення його до «рівня римського часу», а

⁴ Виходячи з інформації в Акті опису матеріалів до звіту, знахідки з шурфу № 2 могли бути передані до Білгород-Дністровського краєзнавчого музею. Отже, їх аналіз – завдання на майбутнє.

⁵ Розкоп А – роботи Інституту археології АН УРСР 1945–1950 рр. під керівництвом Л. Д. Дмитрова; 1953, 1958–1963 рр. – А. І. Фурманської; розкоп В – роботи Одеського археологічного музею 1963–1968 рр. під керівництвом І. Б. Клеймана; розкоп Д – роботи Білгород-Дністровського краєзнавчого музеїв під керівництвом І. Г. Криволапа.

також ліквідація підпорядкування окремих ділянок конкретним організаціям чи навіть дослідникам, створення єдиного плану робіт та закріплення за науковими співробітниками наукової проблематики за періодами. Середньовіччя (IX–XVI ст.) «дісталось» А. А. Кравченко та Г. І. Криволапу (Крыжицкий 1969, л. 2).

Тут бульдозером знято верхню частину гласису (на глибину 0,3–0,8 м) та виконано прирізку до ділянок А (кв. ⁶ 203–207, площа – 125 м², глибина – 0,3–0,8 м), В (кв. 264, 284, 304е, 324е, 325с, 326е, 327 с-з, площа 105 м², глибина – 0,4–1,7 м), Д (невелика прирізка з охоронною метою) (рис. 2). Стратиграфію «доантичних» нашарувань С. Д. Крижицький подає так (1969, л. 12, 13).

1. Верхній гумусний шар. Потужність – 0,2–0,6 м. Сформований, імовірно, викидами ґрунту з розкопів попередніх років.

2. «Сіроглинястий» шар⁷. Потужність – 0,1–0,3 м. Утворився після спорудження рову.

3. Шар вапнякової крихти з «жовтоглинястими» та ін. прошарками. Потужність – 0,2–0,6 м. На думку С. Д. Крижицького, міг утворитися внаслідок викидів наскельних відкладень при спорудженні рову.

4. Темний «жовтоглинястий» шар, подекуди із «землистими» й «золистими» прошарками. Потужність – до 1,0 м. Безпосередньо перекриває «будівельні залишки XIII–XIV ст.».

На думку дослідника, ці чотири шари утворювали т. зв. «гласис». Матеріал із двох його верхніх шарів містив знахідки від античності до ХХ ст. Хронологічна позиція матеріалу четвертого шару «обмежувалася XIII–XIV ст.». Серед наймасовіших знахідок із нього згадано уламки полив'яної кераміки з орнаментом сграфіто. Будівельні залишки під четвертим шаром репрезентовані в основному фрагментами глиняних долівок, тондирів, окремими фрагментами кладок і кам'яних вимосток (Крыжицкий 1969, л. 13, 14). Деякі з них досліджено в прирізках до розкопів «А», «В» і «Д». У прирізці до ділянки А, у кв. 203 виявлено залишки приміщення, від якого частково збереглася глиняна підлога та руїни мурування однієї стіни. Параметри будівлі не встановлено. В її інтер'єрі

зафіксовано дві печі (одна з них, № 29, мала конструкцію тондира) та три вогнища з глиняним подом, невисокими стінками й устям (Крыжицкий 1969, л. 16–20). На підлозі виявлено «роздавлені ... полив'яні миски і глек» (Крыжицкий 1969, л. 15, 16). На підставі знахідок полив'яної кераміки з орнаментом сграфіто «на підлозі та в деяких печях» комплекс датовано XIII–XIV ст. (Крыжицкий 1969, л. 15, 16). Зображення й детальна характеристика предметів відсутні, тож уточнити датування виробів виходячи з наданої у звіті інформації складно.

У прирізці до південного борту розкопу «В» (кв. 324–327) слідів «гласису» вже не було. Найпізніші будівельні залишки, які, за спостереженнями автора, утворювали мінімум три рівні, також датовано XIII–XIV ст. (Крыжицкий 1969, л. 20–21). У верхньому з них зафіксовано продукти руйнації згорілої дерев'яної конструкції, якій передувала вимостка № 47 з дрібного каменю та кам'яних плит (збереглася на ділянці, близької до прямокутної форми, розміром – 2,35 x 4,15 м). У структурі вимостки частково було задіяно горішні камені мурування однієї зі стін гончарного горна, дослідженого в 1964–1968 рр.⁸ (Крыжицкий 1969, л. 22). На нижньому рівні, на глибині 0,4–0,5 м «від гори вимостки», у кв. 325 зафіксовано ділянку глиняної підлоги (розміри – 1,0 x 2,0 м). Остання частково перекривала руїни античних мурувань (Крыжицкий 1969, л. 24). Креслення стратиграфічних перетинів та характеристика речових матеріалів у звіті відсутні, що унеможливило деталізацію уявлення про хронологію будівельних залишків. Однак в описі монет вказано, що з глиняної підлоги в кв. 325 походить «монета мідна, молдавська, XV ст. (Олександр? Стефан?)» із зображенням на аверсі герба Молдавського князівства – голови зубра з п'ятикутною зіркою між рогами (Крыжицкий 1969, л. 45)⁹. Ця обставина є досить вагомою підставою для датування зазначеного об'єкту в межах щонайменше першої половини XV ст., а «вимостки», що її перекриває, пізнішим часом.

У прирізці до західного борту розкопу «В» (кв. 264, 284, 304, 324) також зафіксовано культурні залишки середньовічного часу, які перекривали нашарування з античним матеріалом. У кв. 284, 304 це щільний «жовтоглинястий»

⁶ Кв. – скорочення, що використовується для позначення квадратів.

⁷ Назви шарів «сіроглинястий» та «жовтоглинястий» є специфічним усталеним жаргоном, що його протягом багатьох років уживали дослідники цієї пам'ятки, тому їх залишено без змін.

⁸ Детальніше про ці горни, яким присвоєно №№ 24 і 25, див. (Кравченко 1986, с. 39–42, рис. 13).

⁹ Передано на зберігання до Одеського археологічного музею, інв. № 53321.

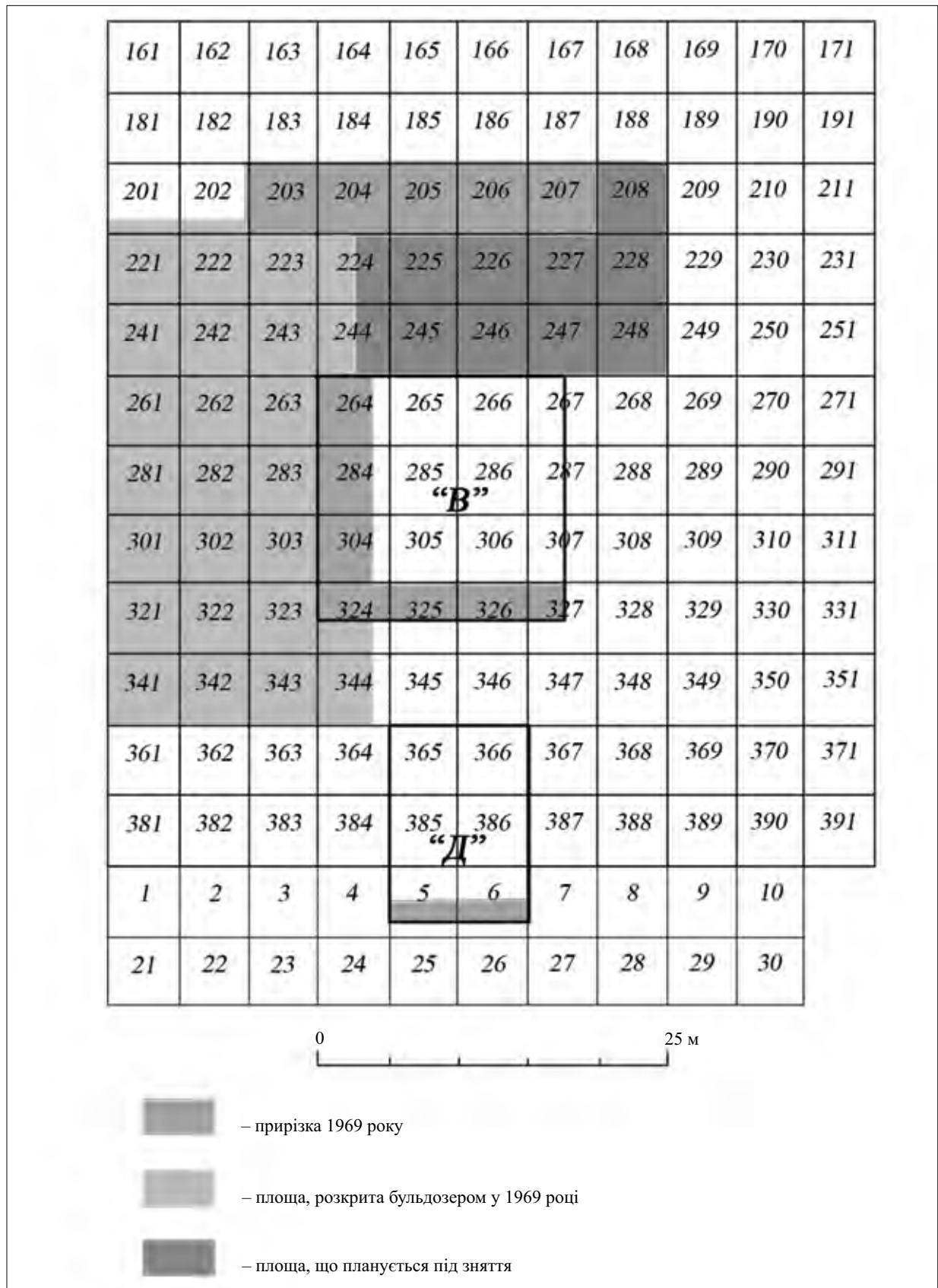

Рис. 2. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Центральний розкоп, сітка квадратів із позначенням ділянок, досліджених 1969 р. (за: Крыжицкий 1969).

Fig. 2. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiyi. Central trench, a grid of squares indicating the areas studied in 1969, after: Kryzhitskii 1969.

шар, який поступово переходить у відносно пухкий темний ґрунт «коричневого й темно-сірого відтінків», а також залишки тонких глиняних долівок, які зафіксовані глибше вимостки № 47, приблизно на тому ж рівні, що і у кв. 325 (Крыжицкий 1969, л. 25). Також відзначено два вкопаних у них тондири. Як зауважили автори досліджень, «жовтоглинясті плями долівок чітких контурів не мають, у більшості випадків поступово переходять у сіроземлисті й темні жовтоглинясті шари без чіткої поверхні» (Крыжицкий 1969, л. 25–26). Визначитися з кількістю й розмірами будівель, яким належали ці долівки, не вдалося. Серед знахідок із тондирів і шару над долівками згадано середньовічну кераміку, «найбільш пізні твердо датовані зразки якої відносяться до XIII–XIV ст.» (Крыжицкий 1969, л. 26). Зображення цих зразків серед ілюстративного матеріалу відсутні, тож перевірити їх датування складно.

Синхронні будівельні залишки – кладка № 28 (довжина – 1,5 м, висота 0,25–0,5 м) і пов'язана з нею кам'яна вимостка № 2 (розміри – 2,0 x 2,3 м), зафіксовані також у кв. 264 (Крыжицкий 1969, л. 27). Розмір споруди та її призначення встановити не вдалося. Супутній матеріал – «фрагменти полив'яних мисок із врізним підглазурним орнаментом» – зараховано до XIII–XIV ст. Посилання на зображення також немає.

Водночас в альбомі ілюстрацій до звіту є фотографії фрагментованої чаші та двох денечь посудин відкритої форми, декорованих у техніці поліхромного сграфіто (Крыжицкий 1969, альбом, л. 27, 28, фото 65, № 162; фото 75, № 168), які вдалося віднайти серед матеріалів розкопок у колекції НФ ІА НАН України (рис. 5: 1–3).

Одна чаша походить із «розвалу каміння» в кв. 264¹⁰ (рис. 5: 1). Шифр: БД-69/162. Параметри: вис. посудини – 8,2 см, макс. діам. – 16,2 см, діам. вінець – 15,4 см, діам. піддона – 5,6–6,3 см, вис. піддона – 1,6 см. Стінки посудини майже прямі, утворюють об'єм у формі розширеного догори конуса. Борт вертикальний злегка завужений до краю, профільований двома невеликими реберцями. Піддон кільцевий, дещо розширений донизу, із заокругленою

основою. Черепок щільний, на зламі насиченого жовто-червоного кольору, на поверхні світліший. У тісті помітна незначна кількість шамоту та жорстви вапняку. Зсередини чаші декор нанесено тризубим і однозубим різцями у вигляді шестикутної зірки в подвійному колі. Основну композицію доповнено невеликими спіралями в центрі та на променях зірки. Зовні по борту прокреслено чотири горизонтальні лінії. Графічні зображення підмальовано смугами й плямами коричневої та зеленої фарб. Полива світла, зеленувато-жовта з темними цятками барвника. За технологічними, морфологічними й декоративними ознаками ця чаша найбільш подібна до виробів групи Південно-Східного Криму¹¹. Прямі аналогії декору відомі на посуді цієї групи з комплексів Криму третьої чверті XV ст. (Тесленко 2021, рис. 109).

Уламки денечь знайдено в «темному шарі» у кв. 284. Шифр: БД-69/168. Вони схожі між собою за морфологічними ознаками, оздобленням (рис. 5: 2, 3) та параметрами: діам. піддона – 4,0–4,5 см, вис. піддона – 1,1 см. У центрі обох чаш одинарною тонкою лінією зображено вписані одна в одну ланцетоподібні фігури, обрамлені двома парами кілець. Графічний малюнок супроводжують смуги коричневої та зеленої фарб. Полива світло-жовта, з дрібними цятками коричневого барвника. Черепок і структура формувальної маси подібні до попередньої чаші, але глина містить помітно меншу кількість сторонніх домішок¹². Аналогічне декоративне оздоблення трапляється на посуді відкритої форми групи Південно-Східного Криму із комплексів третьої чверті XV ст. (Тесленко 2021, рис. 88: 3, 5).

Отже, усі три вироби, найімовірніше, можуть бути датовані XV, а не XIII–XIV ст., як пропонують автори розкопок. З огляду на це, а також зважаючи на знахідку молдавської монети на підлозі однієї з будівель, принаймні частину з досліджених у 1969 р. «будівельних залишків» слід датувати саме XV ст., а не раніше. Водночас це не виключає наявності в межах цієї ділянки розкопу «золотоординських» комплексів також, про що свідчать знахідки тут трьох мідних джучидських монет¹³ та уламків візантій-

¹⁰ Можливо, саме цю чашу або дуже схожу на неї за схемою декору посудину опублікувала А. А. Кравченко серед керамічних матеріалів «золотоординського» Білгорода XIII–XIV ст. (Кравченко 1986, рис. 27: 9). Надто схематичне зображення предмета, а також відсутність у публікації інформації щодо контексту знахідки унеможливають визначити це.

¹¹ Детальніше про групу див.: (Тесленко 2021, с. 77–91).

¹² Також дещо відрізняється форма піддона. У нижній частині він профільований невеликим виступом назовні.

¹³ Передані на зберігання в Одеський археологічний музей (далі – ОАМ), інв. №№ 53316–53318, польові шифри: БД-69/ 311, 238, 246. Контекст знахідок не вказано (Крыжицкий 1969, л. 44).

Схематичний план Центрального розкопу

		183	184	185	186	187	188	189	190
	182								
	202	203	204	205	206	207	208	209	210

Північна ділянка

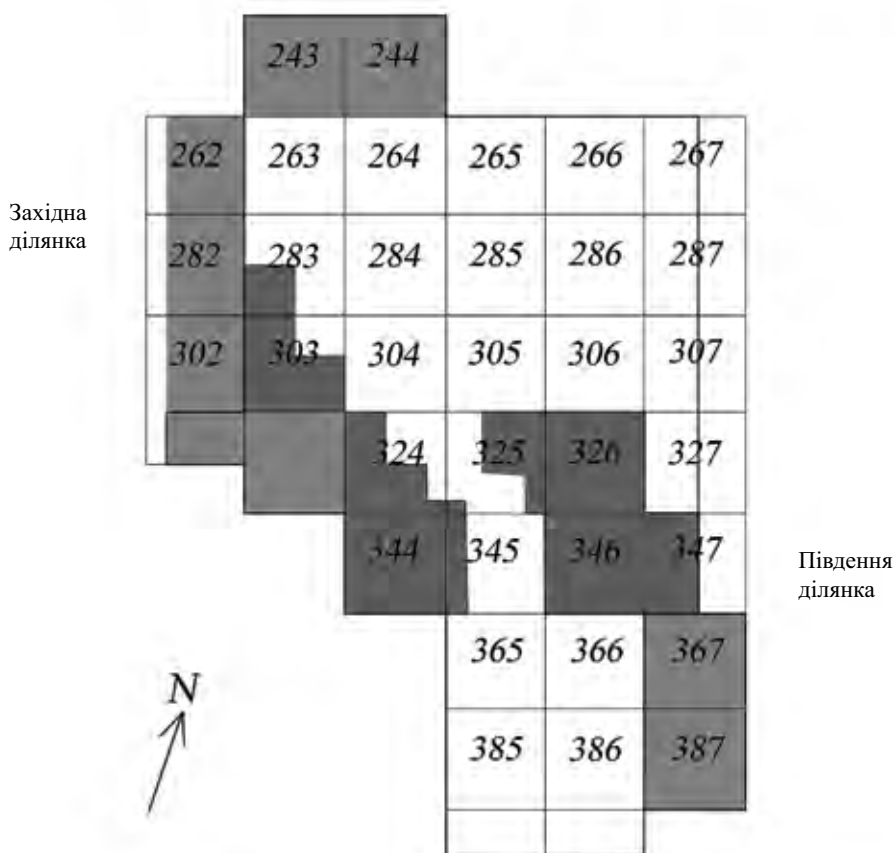

Рис. 3. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Центральний розкоп, сітка квадратів із позначенням ділянок, досліджених 1971 р. (за: Крыжицкий 1971).

Fig. 3. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskyyi. Central trench, a grid of squares indicating the areas studied in 1971, after: Kryzhitskii 1971.

ських амфор типу IV, за Н. Гюнзенін (Günzenin 1989, р. 274–276, fig. 12–14), два з яких наведено у фотоальбомі¹⁴ (Крыжицкий 1969, альбом, л. 27, 28, фото 67; 68). Однак впевнено відокремити їх від «молдавських», спираючись на дані зі звітної документації, досить складно.

У 1971 р. роботи проводилися на трьох ділянках: 1) Центральному розкопі; тут площу досліджень було збільшено на 200 м²; 2) уздовж берегового кліфу, де закладено три шурфи; 3) у цитаделі фортеці, де було викопано один шурф. Речові матеріали розподілено здебільшого між Одеським археологічним та Білгород-Дністровським краєзнавчими музеями. Окремі репрезентативні знахідки опинилися у НФ ІА НАН України (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 2, 3). Серед них 12 предметів середньовічної доби (рис. 5: 4, 5; 6; 7). Усі вони походять із Центрального розкопу. Тож для з'ясування їх контексту варто зупинитися на характеристиці результатів проведених тут робіт детальніше. Середньовічні будівельні залишки досліджувалися на трьох ділянках: 1) західній (кв. 243, 244, 282, 283, 302, 303, 322, 323); 2) південній (кв. 324, 344, 325, 326, 346, 347, 367, 387), включно з ділянкою, що прилягала до вимостки № 47, виявленій у 1969 р.; 3) північній – між розкопами «А» і «В» (кв. 186, 187–190; 207–210) (рис. 3).

Західна ділянка. Кв. 243, 244 (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 3–11).

Тут досліджено залишки вимостки з каменю № 2, що вела до одного з гончарних горнів, облаштованих у будівлі вексилляції¹⁵, руїни однієї кладки якоїсь споруди, фрагменти глиняних долівок, які не мали чітких контурів, два тондири¹⁶, вогнище, піч № 146 виробничого призначення та сміттєву яму № 169. Чітких взаємозв'язків між цими об'єктами простежити не вдалося через погану збереженість культур-

ного шару. Водночас автори досліджень виділяють три будівельні горизонти, найранішим із яких вважають лише вимостку № 2, що знаходилася на 0,26–0,40 м нижче глиняних підлог другого будівельного періоду. Хронологічна позиція вимостки окреслюється XIII–XIV ст. Серед датувального матеріалу згадано джучидську монету з тамгою дому Бату кінця XIII ст. (№ 328), знайдену «між шаром із завалом каменю» і вимосткою (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 10).

Масовий матеріал з обох квадратів схарактеризовано загалом, здебільшого без деталізації контексту¹⁷. Це кераміка «характерна для золотоординських ремісничо-торговельних міських центрів Пруто-Дністровського району»: уламки «полив'яного червоноглиняного посуду з підглазурним орнаментом», включно з екземплярами із зображенням птахів, фрагменти «золотоординської червоно-жовтої стрічкової кераміки XIV ст.», «довізної персько-арабської та золотоординської кераміки XIII–XIV ст.», «середньовічних амфор XII–XIV ст.» (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 10, 11), але розширити уявлення про них через відсутність переважної більшості ілюстрацій складно.

У НФ ІА НАН України є лише один керамічний виріб, про який відомо, що він походить із кв. 243 і 244. Інша інформація щодо контексту відсутня. Це уламок нижньої частини корпусу з кільцевим піддоном невеликої полив'яної чашки для пиття із зображенням крокуючого птаха (рис. 7: 1). Шифр: БД-71/319. Посудина мала напівсферичну форму та високий, розширений донизу піддон. Параметри: збережена вис. – 4,5 см, діам. піддона – 4,2–4,7 см, вис. піддона – 2,0 см. Черепок виробу крихкий, піщанистий, світлого жовто-червоного кольору з природними домішками крихти м'яких мінералів білого й охристого кольорів. Полива світло-жовта, розтріскана, легко відлущується від вкритої білим ангобом поверхні виробу. Фігура птаха розміщена в центрі посудини в оточенні крапок та дугоподібних ліній, що, ймовірно, символізують якусь рослинність. Малюнок виконано дещо недбало, тонким та широким різцями. Зовні стінки оформлені вертикальними прямими лініями. Цю чашку опубліко-

¹⁴ Це фрагменти горла з ручкою та ручки з прокресленими по випаленій глині графіті, одне з яких має вигляд хреста з променями однакової довжини. Про датування амфор в контексті Північного Причорномор'я див., напр.: (Волков 2005, с. 129–130; Тесленко 2021, с. 53–54).

¹⁵ Це горни №№ 24 і 25 (Кравченко 1986, с. 39–42, рис. 13). Дослідниця вважає їх синхронними з горнами №№ 123 і 130.

¹⁶ Цікаво зазначити, що один із них, який автори зараховують до третього будівельного періоду, мав оздоблення витяжного каналу зсередини печі у вигляді підковоподібного «архівольта», виліпленого з глини й прикрашеного чотирма округлими заглибленнями (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 7). Аналогічне декорування мали канали деяких тондирів, досліджених Л. Д. Дмитровим в 1947 р. (Дмитров 1952).

¹⁷ Лише два вироби згадано в контексті ями № 169, при облаштуванні якої частково пошкоджено вимостку № 2. Це дно полив'яної посудини із зображенням птаха (№ 387), деталі якого незрозумілі, оскільки відповідна ілюстрація відсутня, а також цілий гончарний горщик, дата якого не визначена (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 7, рис. 149, № 490).

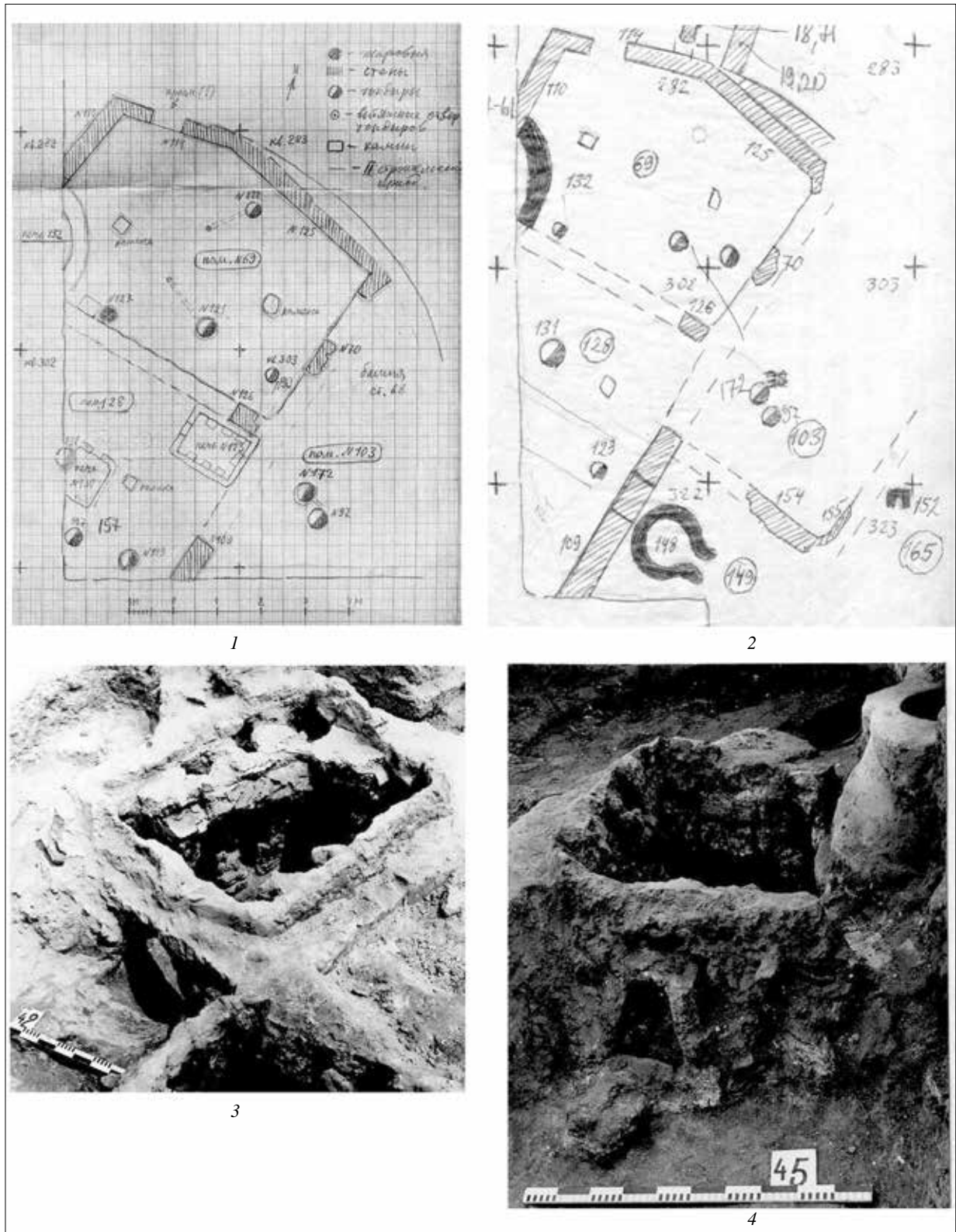

Рис. 4. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Центральний розкоп, західна ділянка, кв. 282, 283, 302, 303, 322, 323 залишки будівель та гончарних горен на руїнах античної вежі. 1, 2 – будівлі та гончарні горна, схематичні плани (за: Крыжицкий 1971); 3 – гончарне горно № 123, вигляд із південного сходу; 4 – гончарне горно № 130, вигляд із півночі (за: Крыжицкий, Клейман 1971).

Fig. 4. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiy. Central trench, Western area, sq. 282, 283, 302, 303, 322, 323 the remains of buildings and pottery kilns on the ruins of an ancient tower. 1, 2 – buildings and pottery kilns, schematic plans (after: Kryzhitskii 1971); 3 – pottery kiln № 123, view from the southeast; 4 – pottery kiln № 130 view from the north (after: Kryzhitskii, Kleiman 1971).

вала А. А. Кравченко (Кравченко, Столярик 1983, рис. 2: 11; Кравченко 1986, рис. 42: 9), яка слушно відносить її до кераміки візантійського кола. Близькі аналогії малюнку відшукати не вдалося, але зображення птахів, виконані у подібній манері, добре відомі на візантійському посуді (Böhlendorf-Arslan 2013, P7 318, 366, 367), включно з тим, що надходив у Білгород (Кравченко 1986, рис. 42). Згідно з дослідженнями останніх десятиліть, поява такого посуду на теренах Північного Причорномор'я фіксується не раніше середини – другої половини XIV ст. (див. напр.: Бочаров, Масловский 2012; Тесленко 2018). Посудини відкритої форми з аналогічними технологічними та морфологічними характеристиками є серед продукції майстерні, сліди функціонування якої були виявлені під час розкопок на території кварталу Сіркеджи в Стамбулі (Waksman 2012). Виходячи з результатів недавніх досліджень, верхня хронологічна межа діяльності майстерні може бути окреслена часом близько середини XV ст. (Teslenko, Waksman forthcoming), що, звісно, не уточнює дати білгородської знахідки, але маркує можливий верхній хронологічний рубіж для цієї технологічної групи загалом.

Кв. 282, 283, 302, 303, 322, 323 (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 18–42).

Результати робіт у цих квадратах виявилися найцікавішими. Тут вивчено комплекс із двох гончарних горен (№№ 123 і 130) і залишки щонайменше п'яти середньовічних приміщень (№№ 69, 128, 103, 149, 165), що знаходилися на руїнах античної вежі (рис. 4). У стратиграфії ділянки також виділено три основні будівельні періоди. Із першим з них пов'язано гончарні горни, що були впущені безпосередньо в античні шари (рис. 4: 1, 3, 4). Залишки синхронних їм будівель впевнено визначити не вдалося. Із другим періодом пов'язані приміщення №№ 69, 128, 103, 149, 165 (рис. 4: 1, 2). Об'єкт № 149 із кам'яною вимостою визначено як двір. Згодом А. А. Кравченко атрибутує об'єми №№ 69 і 128 як такі, що належали одному будинку другого та третього будівельних періодів (Кравченко 1986, с. 25-27). До третього будівельного періоду, окрім цієї будівлі, на думку авторів, належить піч № 148, облаштована у дворі № 149 (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 18).

Гончарні горна. Залишки гончарних майстерень середньовічного Білгорода репрезентовані у двох публікаціях А.А. Кравченко (Кравченко 1979; 1986, с. 39-44). Одну з них обслугову-

вали горна №№ 123 і 130. Обидві теплотехнічні споруди функціонували одночасно й були поєднані спільним топливником (яма розмірами 1,5 x 1,1 м). Конструктивно вони належать до типу прямокутних, двоярусних, двокамерних споруд із вертикальним ходом гарячих газів, топливний блок яких було обладнано одним поздовжнім і поперечними каналами¹⁸ (рис. 4: 3, 4). Розміри споруд у плані відповідно – 1,05 x 1,35 м і 0,75 x 1,0 м. А. А. Кравченко слушно вказує на більшу технологічну досконалість білгородських горен порівняно з тими, що були знайдені на золотоординських поселеннях Пруто-Дністров'я, а також їх спільні риси з кримськими випалювальними спорудами (Кравченко 1979; 1986, с. 42-44, рис. 14–15)¹⁹. Детально характеризуючи конструкцію обох горнів, археологиня приділяє вкрай мало уваги аналізу їх продукції. З публікацій відомо, що горно № 123 заповнювали уламками цегли й обмазки. Ще тут знайдена велика кількість неполив'яних кахлів, із яких на ілюстрації відображена лише одна – зі сценою «соколиних ловів» (вершник із хижим птахом), а також уламки побутового посуду, черепиця й триніжка для випалу полив'яного посуду (Кравченко 1979, с. 126, рис. 9). У горні № 130 траплялися уламки неполив'яних прямокутних і трикутних кахлів, серед яких одна мала зображення ніг людини, однак вони не проілюстровані (Кравченко 1979, с. 126). У публікації 1986 р. авторка згадує ще одну трикутну кахлю, на якій у рельєфі відтворена людська фігура поряд із деревом. Дослідниця, посилаючись на звіт А. І. Фурманської про розкопки Тіри 1953 р., вказує на знахідку матриці з аналогічним негативним зображенням (Кравченко 1986, с. 44). Відповідні ілюстрації відсутні. На думку А. А. Кравченко, на прикладі горна № 130 добре простежується стратиграфія золотоординського шару, оскільки тандир житлового будинку № 2

¹⁸ Кількість поперечних каналів достеменно встановлено лише для горна № 123. Їх тут було чотири. Черинь горна № 130 могли підтримувати дві підпружні арки (Кравченко 1986, с. 43-44).

¹⁹ Зауважимо, що римсько-візантійський тип горна був найоптимальнішим за своїми тепло-технічними характеристиками й використовувався на значній території впливу ромейської культури протягом досить тривалого часу (див., напр.: Паршина, Зеленко, Тесленко 2001, с. 73-74). Принаймні для середньовіччя такі конструкції дійсно відомі на поселеннях провінційно-візантійської культури Криму другої половини VIII – першої половини X ст. (Паршина, Зеленко, Тесленко 2001), а також у гончарній майстерні XV ст. генуезької Кафи (Тесленко 2018, с. 13-14).

(приміщення №№ 69 і 128), що перекривав обидві теплотехнічні споруди, було встановлено в горно 130 (рис. 4: 4). Серед кераміки з топливника згадано уламки «середньовічних амфор» (яких саме авторка не пояснює), полив'яного і неполив'яного посуду, декілька уламків напівфабрикатів, триніжка з поливою та ін. Отже, в обох горнах, найімовірніше, випалювали кахлі та полив'яний посуд. На жаль, ці матеріали як у статті, так і в подальшій монографії авторки, проілюстровано й схарактеризовано вкрай лаконічно, що не дозволяє скласти уявлення ні про технологічні чи стилістичні особливості місцевої продукції, ні про її асортимент.

Водночас у звіті згадується декілька сотень великих уламків кахлів без поливи, знайдених на ділянці з горнами «*під підлогою приміщення № 128*». З горна № 130 походить 65 фрагментів кахлів, із топливної ями – 62 уламки кахлів і фрагментована верхня частина глека з прокресленим по жовтуватому ангобу декором, який ще не було покрито глазур'ю (інв. № 213)²⁰, а також триніжки (№№ 212, 220) (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 21, 35). У щоденнику С. Д. Крыжицкий також наголошує, що в заповненні горна № 130 переважають глиняні кахлі, серед яких він акцентує увагу на виробі із зображенням людської фігури поряд із деревом та наводить її малюнок (Крыжицкий 1971, л. 42).

Саме цю кахлю й одну з триніжок вдалося віднайти серед матеріалів із колекцій № 646 НФ ІА НАН України (рис. 6: 1, 2).

Триніжка для випалу кераміки (рис. 6: 1). Шифр: БД-71/220. Параметри: ширина – 7,8 см, висота – 7,0 см, товщина основи – 1,5 см, товщина ніжок – 2,1 см. Походить із топливної камери горна № 123. Має форму плаского трипроменевого виробу з пірамідальними виступами-ніжками на кінцях, що вписується в правильний трикутник. Такий тип пічного припасу, як вважається, з'являється в Китаї ще в перші століття н. е. На теренах візантійського культурного впливу він набуває поширення у XIII ст. З появою полив'яного виробництва у Північному Причорномор'ї (кінець XIII–XIV ст.) починає застосовуватися і тут (Тесленко 2018, с. 13). Датування цих виробів залежить від археологічного контексту, оскільки хронологічно значущих морфологічних ознак вони зазвичай не мають.

²⁰ Цей глек відшукати поки що не вдалося.

Кяхля з антропоморфним зображенням (рис. 6: 2). Шифр БД-71/211. Походить із горна № 130. Утрачено близько чверті верхньої частини виробу, включно з лицьовою пластиною та румпою. Черепок щільний, перепалений до сіро-коричневого кольору. У глиняному тісті міститься велика кількість дрібної жорстви вапняку. Кяхля має трикутну форму. Ширина основи – 14,5 см, збережена висота – 23,0 см. Товщина лицьової пластини становить 1,1 – 1,6 см із видимим потоншенням у центральній частині. Така трикутна форма дозволяє зберегти виріб до типу коронок, що розмішувались у верхній частині печі. Румпа закрита, має форму напівциліндра, витягнутого на гончарному колі, про що свідчать виразні ротаційні сліди на її поверхні. Товщина стінок сягає 1,3 – 1,7 см. По периметру кяхля оточена вузькою (до 0,4 см) декоративною рельєфною рамкою. Рельєфний орнамент чіткий, його висота становить 0,2 – 0,3 см. В основі декоративної композиції – фігура чоловіка (ймовірно воїна) анфас. Кяхля збереглась частково, зображення голови персонажа майже втрачене, але в нижній частині обличчя можна простежити частину бороди чи то довгі вуса. Руки зігнуті під прямим кутом, долоні невиразні, торкаються пояса. Чітко вирізняються деталі одягу: гудзики й пояс. Зліва від воїна розміщено невисоке дерево з п'ятьма гілками. Прямих аналогій зображенню відшукати не вдалося, однак сюжети з антропоморфними фігурами в центрі композицій трикутних чи прямокутних кахлів є досить поширеними і трапляються на території Румунії (див. напр. Marcu-Istrate 2004b, pl. 6: 3) та Чехії (див. напр. Jiřík, Kupta 2013, kat. 56, p. 90; Smetanka 1969, obr. 7: 3, 6). Датуються такі виробу не раніше другої половини XV ст. На цю ж дату вказує і закрита напівциліндрична форма румпи кахлі, притаманна виробам типу нішоподібних складених («*composite niche-tile*», тип 9.3.2, за типологією E. R. Heege (Heege 2012, P. 259)). Кахлі цієї форми широко репрезентовані на теренах Центральної Європи – в Німеччині (Heege 2012, S. 74, Abb. 82), Чехії (див., напр., Jiřík, Kupta 2013, s. 108), Румунії (див. напр. Marcu Istrate 2004a, p. 117, fig. 27) та Молдові (див. напр. Vatariuc 1999, p. 88-89), де вони з'являються не раніше середини – другої половини XV ст.

У фотоальбомі до звіту за розкопками 1971 р. (Крыжицкий 1971, альбом, л. 27, ил. 104) подано зображення трьох фрагментів «керамічної

Рис. 5. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Полив'яний посуд із розкопок 1969 (1–3) і 1971 (4–6) рр.: 1 – чаша з «розвалу каміння» у кв. 264, шифр: БД-69/162; 2, 3 – уламки донець із «темного шару» у кв. 284, шифр: БД-69/168; 4–6 – чаші та покритка з підлоги приміщення № 69, шифри: БД-72/207, 206, 209.

Fig. 5. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiy. Glazed pottery from excavations in 1969 (1–3) and 1971 (4–6) pp.: 1 – cup from “accumulation of stones” in sq. 284, code: БД-69/162; 2, 3 – fragments of the pottery bottoms from “dark layer” in sq. 284, code: БД-69/168; 4–6 – cups and lid from the floor of the building № 69, a

Рис. 6. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Триніжка (1) і кахлі (2–5) із розкопок 1971 р.: 1 – триніжка з топливної камери горна № 123, шифр: БД-71/220; 2 – кахля з антропоморфним зображенням з горна № 130, шифр: БД-71/211; 3 – кахля з флористичним декором із приміщення № 128, шифр: БД-71/461; 4 – уламки лицевої пластини нішеподібної кахлі з прорізним архітектурним декором із заповнення горна № 123, шифр: БД-71/221, 231, (за: Крыжицький 1971, альбом, Л. 27, ил. 104); 5 – кахля зі сценою «соколиних ловів» із горна № 123 чи 130 (за: Кравченко 1979, рис. 9).

Fig. 6. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiy. Tripod stilt (1) and stove tiles (2–5) from excavations in 1971: 1 – tripod stilt from the fuel chamber of the kiln № 123, code: БД-71/220; 2 – stove tile with anthropomorphic image from the kiln № 130, code БД-71/211; 3 – stove tile with floral decor from the building № 128, code: БД-71/461; 4 – fragments of panel from composite niche-tile with a cut architectural décor from the filling of kiln № 123, code: БД-71/221, 231, after: Kryzhitskii 1971, alb., L. 27, fig. 104); 5 – stove tile with “falconry” scene from kiln № 123 or 130, after: Kravchenko 1979, fig. 9.

решітки XIV ст.» (шифр БД-1971/221, 231), що є нічим іншим як уламками лицевої пластики нішеподібної кахлі з прорізним архітектурним декором (рис. 6: 4). У колекції НФ ІА НАН України ці артефакти відсутні. Із фотоальбому зрозуміло, що вони неполив'яні, з чітким високим рельєфом, розміри уламків становлять від 3 до 5 см. Згідно з польовим описом, ці фрагменти походять із заповнення горна № 123. Згідно з відомими аналогіями, кахлі цього типу також мали напівциліндричну румпу і за декоративно-морфологічними ознаками датуються не раніше другої половини XV ст. (див., напр., Курта, Žegklitz 2017, p. 27, obr. 5).

У контексті гончарної продукції горен цікаво ще раз звернути увагу на опубліковану А. А. Кравченко кахлю зі сценою «соколинних ловів» (рис. 6: 5) (Кравченко 1979, рис. 9). За наведеними дослідницею відомостями, кахля походить із горна №№ 123 чи 130, однак детальний контекст, особливості декору чи морфології у статті наведено не було. Виріб фрагментований, збережена лише його верхня частина. Кахля мала квадратну чи прямокутну форму і не була вкрита поливою. По периметру виріб оформлено тонкою декоративною рамкою, візуально подібною до рамки з трикутної кахлі коронки з горна № 130. Рельєф зображення досить чіткий, високий, із ретельно пропрацьованими дрібними деталями. В основі декоративної композиції – сцена «соколинних ловів», що зображує вершника на коні, який у лівій руці тримає птаха з розпростертими крилами. Капелюх вершника вінчають два пагони стилістично зображеної рослини. Подібний сюжет характерний для центральноєвропейських кахлів другої половини XV–XVI ст. (див. напр.: Pavlík 2007, p. 86-87; Ławgynowicz, Nowakowski 2009, fig. 12). Пряма аналогія до цієї кахлі є серед матеріалів з м. Сучава (Румунія). Її опублікувала П.-В. Батаріуц у декількох працях (Batariuc 1999, fig. 54:1; Batariuc, Naimovici 2003, fig. 15: 3). Кахля з Сучави також фрагментована, у неї відсутні бокові грані, але центральна частина композиції збережена краще, зокрема видно коня з елементами збруї. Вироби з обох міст майже ідентичні, за винятком відсутності голови вершника на кахлі з Сучави. Імовірно, у процесі виготовлення на етапі відтиску у формі трапився дефект. Доречно припустити, що обидва вироби були виготовлені з однієї матриці, ймовірно, керамічної, подібною до тої, що згадує А. А. Кравченко з мате-

ріалів розкопок А. І. Фурманської (Кравченко 1986, с. 44). Однак П.-В. Батаріуц, посилаючись на аналогічний сюжет виробу з експозиції Музею в Арадї, датує кахлю з Сучави (Batariuc, Naimovici 2003, p. 176) та аналогічну з Білгорода XVII ст. (Bârnea, Batariuc 1994, p. 287), вважаючи датування А. А. Кравченко неправильним. Можемо не погодитись із запропонованими висновками, оскільки стилістична подібність кахлі зі сценою «соколинних ловів» до трикутної кахлі з антропоморфним зображенням, а також побутування цього сюжету на відомих із чеських земель аналогіях, більше схиляють до визначення її дати другою половиною XV ст. Поява в румунському місті кахлі, тотожної виробу з гончарного горна, може свідчити про широкі торгівельні зв'язки Білгорода, які могли здійснюватися як через поширення продукції, так і готових матриць. Однак це питання потребує більш детального вивчення в подальших розвідках.

Отже, сучасні дослідження і віднайдені аналогії дозволяють датувати репрезентовані кахлі в межах XV ст., чи навіть не раніше другої половини XV ст. З огляду на це, належність комплексу гончарних горен, де вони випаювалися, до раннього етапу золотоординського періоду Білгорода викликає серйозні сумніви. Логічніше зарахувати їх до XV ст., а не до межі XIII–XIV чи початку XIV ст., як пропонували С. Д. Крижицький і А. А. Кравченко.

Житлово-господарська забудова.

У другому будівельному періоді територія виробничого комплексу забудовується капітальними кам'яними спорудами. За версією авторів розкопок вони могли утворювати одну садибу, яка складалася з вимощеного каменем двору № 149 та чотирьох приміщень із тондирами, невеликими вогнищами та однією наземною піччю (в південно-західному кутку приміщення № 69). Два з них – №№ 69 і 128 були орієнтовані вздовж лінії Пн-Зх–Пд-Сх, розміри відповідно – 4,0–4,9 x 6,7–7,4 м і 4,5 x 8,75 м, інші два – №№ 103, 165, витягнуті вздовж лінії Пд-Зх–Пн-Сх, прилягали до перших зі сходу майже під прямим кутом (рис. 4: 1, 2). Останні збереглися частково, розміри першого – приблизно 4,2 x 5,0 м, другого – не встановлено. Приміщення № 128 розташовувалося безпосередньо над гончарними горнами. Під час облаштування одного з його тондирів (№ 131) було ушкоджено горно № 130 (рис 4: 4). До двору № 149 вели виходи з будівель № 128 і, ймовірно, № 103, об-

Рис. 7. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Полив'яний посуд (1–5) і напівфабрикат (6) із розкопок 1971 р.: 1 – чашка з кв. 243 і 244, шифр: БД-71/319; 2 – дно посудини з заповнення підвалу № 150, шифр: БД-71/165; 3 – чаша з тондира № 134 в будівлі № 120, шифр: БД-71/136; 4–6 – глек, горщик та уламки напівфабрикату тарелі з верхніх шарів у кв. № 186, шифри: БД-71/244, БД-71/256, 257, БД-71/258.

Fig. 7. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskyi. Glazed pottery (1–5) and semi-finished product (6) from excavations in 1971: 1 – cup from sq. 243 and 244, code: БД-71/319; 2 – pottery bottom from the filling of basement № 150, code: БД-71/165; 3 – cup from tandoor № 134 in building № 120, code: БД-71/136; 4–6 – jug, pot and fragments of semi-finished plate from the upper layer in sq. № 186, codes: БД-71/244, БД-71/256, 257, БД-71/258.

ладнані, відповідно, у східній та південній їхніх стінах. Приміщення № 69 мало вихід на північ (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 21–30). Згодом А. А. Кравченко, як вже згадувалося, атрибуєє об'єми №№ 69 і 128 як складові одного будинку, що функціонував у другому та третьому будівельних періодах²¹ (Кравченко 1986, с. 25–27). Споруди №№ 103 і 165 дослідниця не згадує. Із третім будівельним періодом пов'язано також піч № 148, можливо, виробничого призначення, зведену у дворі № 149, біля східної стіни приміщення № 128. З огляду на це, східний вихід із нього було закладено (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 33). За спостереженнями авторів розкопок, усі приміщення зазнавали перебудови мінімум двічі, на що вказують різні рівні підлог і пов'язаних із ними тондирів (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 22–30). Матеріали з комплексу будівель схарактеризовані досить стисло. Указано лише на «*дуже виразні ... знахідки XIII–XIV ст., до яких належить основна маса середньовічного матеріалу*» (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 34). Серед них згадано «*місцеву червоноглиняну полив'яну і кухонну кераміку*», «*східний імпорт XIII–XIV ст.*», але їх детальну характеристику не наведено²². Підсумовуючи результати розкопок на західній ділянці, укотре наголошено, що «*датовальні знахідки трьох будівельних періодів приміщень №№ 69 і 128 не виходять за межі XIII–XIV ст.*» (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 35–36).

Водночас привертає увагу та інформація зі звіту, на якій надалі як автори робіт, так і А. А. Кравченко, що узагальнила в публікації їх результати, не звернули уваги. У тондирі № 147, який був пов'язаний із житловим комплексом, що передував приміщенню № 128²³, знайдено мідну молдавську монету²⁴ та сіроглиняний горщик зі штампованим орнаментом,

²¹ Архітектурні особливості будинку детально описані у звіті про розкопки та продубльовані А. А. Кравченко в публікації, тому тут на цьому не зупиняємося (Кравченко 1986, с. 25–27).

²² Окремо згадується знахідка в тондирі першого будівельного періоду приміщення № 103 великої кількості оброблених кісток тварин, які інтерпретовано як заготовки. На думку авторів звіту, це свідчить про діяльність тут ремісника-косторіза (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 31).

²³ Цьому об'єкту у звіті присвоєно № 157. Його підлога зафіксована на 0,3–0,4 м нижче, ніж підлога приміщення № 128.

²⁴ Передано до ОАМ, інв. № 53472.

датований дослідниками XV ст. (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 35)²⁵.

Окрім того, серед матеріалів із західної ділянки в НФ ІА НАН України вдалося відшукати дві полив'яні чаші та покрішку з приміщення № 69 (рис. 5: 4, 6), а також уламок кахлі з флористичним декором із приміщення № 128. Перші три предмети знайдено на підлозі приміщення № 69 (рис. 6: 3), їхня форма повністю реконструйована з фрагментів.

1. Чаша на низькому кільцевому піддоні, прикрашена в техніці поліхромного сграфіто (рис. 5: 6). Шифр: БД-71/206. Параметри: вис. посудини – 10,7 см, макс. діам. – 22,5 см, діам. вінця – 22,3 см, діам. піддона – 7,8–8,8 см, вис. піддона – 1,7 см. Стінки посудини утворюють розширений догори конус, борт заокруглений, вінця доволі масивні, злегка відігнуті назовні, завужені до краю. Піддон циліндричний, трохи потовщений донизу. У тісті помітна значна кількість дрібного піску й частинки вапняку. Декор нанесено одинарною тонкою лінією на лицьову поверхню чаші. Поле заповнює зображення вихрової шестипелюсткової розетки, край пелюсток якої оформлено видовженими спіралями. Графічний малюнок розфарбовано смугами коричневої та зеленої фарб, що повторюють контур квітки. Полива світлого жовто-зеленого кольору, покриває посудину зсередини і по борту зовні. У борту та стінці є округлі отвори, просвердлені, ймовірно, для ремонту. За технологічними, морфологічними та декоративними ознаками ця чаша найбільш близька до виробів т. зв. групи «*товстостінних чаш із біхромною розмальовкою*», що з'являються в Північному Причорномор'ї в останній чверті XV–XVI ст., принаймні добре відомі в комплексах Криму ранньоосманського часу (Тесленко, Алядінова 2019, с. 309).

2. Чашка напівсферичної форми з орнаментом сграфіто, на високому, розширеному донизу кільцевому піддоні з ускладненим профілем опорної частини (рис. 5: 4). Шифр: БД-71/207. Параметри: вис. посудини – 8,7 см, макс. діам. – 14,0 см, діам. вінця – 14,0 см, діам. піддона – 6,0–6,7 см, вис. піддона – 2,0 см. Формувальна маса містить значну кількість дрібного піску, дрібну жорстку пухкого й щільного мінералів білого кольору. Декоровано зовнішню поверхню посудини. Малюнок нанесено одинарним тонким різцем

²⁵ Імовірно, саме цей горщик згадано в монографії А. А. Кравченко. Посудина завершувала канал тондира. За аналогіями з Сучави, наведеними дослідницею, його датовано часом не раніше останньої чверті XIV ст. (Кравченко 1986, с. 26).

у вигляді двох горизонтальних ліній під вінцями й гірлянди з напівовалів, у які вписані округлі заштриховані фігури, по борту. Полива всередині світло-жовта, зовні у верхній частині виробу зелена. Прямі аналогії виробу відшукати поки що не вдалося, але технологічні й морфологічні особливості посудини, а саме склад формувальної маси та специфічний профіль піддона, указують на її належність до кераміки візантійського кола, що з'являється не раніше другої половини XIV ст.

3. Покришка конічної форми з наверхням у вигляді кільцевого наліпу, слабо профільованим бортом і спеціальним вертикальним ребром уздовж внутрішнього краю вінець, що слугував для покращення фіксації покриття (рис. 5: 5). Шифр: БД-71/209. Параметри: вис. посудини – 6,0 см, макс. діам. – 16,4 см, діам. вінця – 13,2 см, діам. піддона – 5,5–6,5 см, вис. піддона – 1,2 см. Черепок посудини щільний, на зламі насиченого жовто-червоного кольору, на поверхні світліший. У тісті помітні окремі природні домішки жорстви вапняку та щільного мінералу червоно-коричневого чи темно-коричневого кольору. Лицьова поверхня прикрашена розписом білим ангобом. У центрі зображена розетка із крапки й видовжених цяток. Корпус розділено прямими смугами на 7 секторів, у кожному з яких розміщено спіраль. Край доповнює ряд коротких радіальних штрихів. Полива прозора, слабо забарвлена в жовтий колір. За технологічними та морфологічними ознаками ця покриття найбільш близька до виробів групи Південно-Східного Криму, тип 12.2, за І. Б. Тесленко (Тесленко 2021, с. 83, рис. 74). Проте достеменно визначити її походження без спеціальних досліджень складно. Декоративне оформлення не знаходить прямих аналогій серед покриттів цього типу групи Південно-Східного Криму. Розпис білим ангобом трапляється на продукції кримських майстерень переважно середини – другої половини XIV ст., а також на виробках із близькими технологічними характеристиками, що походять із шарів не раніше середини XV ст. фортеці Чембало, походження яких досі не встановлено (Тесленко 2021, с. 113, рис. 130: 3, 5–7).

Кашлю знайдено біля західного фасаду східної стіни приміщення № 128 (кладка № 109), у кв. 322-323. Шифр: БД-71/461. Збереглася лише верхня права частина виробу, через що неможливо встановити його повні розміри, форму та декор (рис. 6: 3). Реконструйована за особливостями орнаменту ширина кашлі могла становити приблизно 0,2 м. Черепок щільний, помаранчевого кольору з дріб-

ною жорствою вапняку. Лицьова пластина мала квадратну чи прямокутну форму і товщину 1 см. Румпа – відкрита, розташована на 2,5 см від краю лицьової пластини, обламана. Кашля неполив'яна, декор рельєфний, чіткий, його висота становить 0,5 см. По периметру орнаментальна композиція обмежена декоративною рельєфною рамкою завширшки до 0,7 см. В основі композиції симетричний рослинно-геометричний декор, із мотивами «водяних лілій» у кутах. Стилiстично орнамент близький до «готичного». Прямих аналогій виявлено не було. Однак за особливостями оздоблення білгородська кашля близька до виробів із Чехії (див. напр.: Richterova 1982, tab. 65: 4; Šrejberova 2017, katalog, p. 141–142, kat. 040a, 040b), що датуються XV ст. Отже, ця кашля синхронна виробам із печей № 123 та 130. Наявність схожих домішок жорстви вапняку дозволяє попередньо зарахувати її до продукції локального білгородського виробництва.

У плані визначення хронологічної позиції комплексу будівель досить цікавими є також спостереження дослідників щодо археологічної ситуації на ділянці споруди № 103, зафіксовані у щоденнику В. А. Корпусової (Корпусова 1971, л. 36)²⁶. Тут указано, що ця будівля мала глиняну підлогу, на якій залягав шар «щільної сірої землі», що, ймовірно, накопичився в процесі її функціонування, та шар пожежі потужністю 0,10–0,20 м, пов'язаний із її руйнуванням. Серед знахідок першого з них згадано «світлоглиняну кераміку з кобальтовим розписом» (два фрагменти намальовані у щоденнику) та «червоноглиняну з кобальтом». Уламки світлоглиняних посудин згодом опублікувала А. А. Кравченко, яка слушно атрибує їх як іспанський імпорт²⁷ (Кравченко 1986, с. 102, рис. 39: 4). Червоноглиняні вироби з кобальтовим розписом, найімовірніше, є ранньосманською керамікою *Miletus Ware*, яка набула поширення в Північному Причорномор'ї близько середини XV ст. (Тесленко 2021, с. 91–97). Наявність обох цих груп кераміки в одному комплексі притаманна археологічним об'єктам середини – другої половини XV ст., дослідженим у Криму (Тесленко 2021), і може свідчити про аналогічне датування споруди № 103 з Білгорода.

²⁶ У звіті ця інформація не дублюється.

²⁷ А. А. Кравченко відносить цю кераміку до «золотоординського» періоду, однак хронологічна позиція виробів, зважаючи на стиль декору, може бути визначена не раніше першої половини XV ст. Іспанська кераміка з таким декором відома з розкопок фортеці Фуна в Криму, що існувала в 1423–1475 рр. (Тесленко 2021, с. 103–107).

Отже, уважне вивчення польової та звітної документації разом із навіть невеликою кількістю знахідок, репрезентованих у НФ ІА НАН України, дають підстави для визначення нижньої дати комплексу будівель, зведених на руїнах гончарних горен часом не раніше середини – другої половини XV ст. Матеріали зі споруди № 103 вказують на руйнівну для неї пожежу, що сталася десь в останній третині XV ст. Однак незрозуміло, чи весь комплекс будівель припинив існування одночасно, чи приміщення №№ 69 і 128 використовувалися ще якийсь час після цієї пожежі. Знахідка повної форми чаші групи товстостінних чаш із біхромною розмальовкою на підлозі приміщення № 69 свідчить про те, що його залишили не раніше останньої чверті XV ст., але пов'язаних із цим слідів катастрофи не зафіксовано, принаймні у звіті. Не виключено, що запустіння цього району міста могло бути спричинене приходом Османів.

Таким чином, найактивніше освоєння дослідженої ділянки в епоху середньовіччя, пов'язане зі спорудженням та функціонуванням тут гончарного центру й житлово-господарської забудови, вочевидь, припадає саме на XV, а не кінець XIII–XIV ст., як уважалося раніше. Водночас знахідка під підлогою другого будівельного періоду приміщення № 69 джучидської монети²⁸, хоч і не може бути досить вагомою підставою для датування самої будівлі, але, безумовно, вказує на певну антропогенну активність тут в золотоординський період також. До цього ж часу можуть бути зараховані щонайменше дві з трьох ям (№№ 385, 387), згадані в монографії А. А. Кравченко (Кравченко 1986, с. 36–37). Обидва об'єкти досліджені під залишками житлово-господарської забудови в районі гончарних горен №№ 123 і 130. Судячи з переліку знахідок, серед яких переважають амфори й червоно-жовта стрічкова кераміка (Кравченко 1986, с. 50–51), їх датування в межах XIV ст. цілком справедливе²⁹, але зауваження археологині щодо синхронності цих

²⁸ Передана до ОАМ, інв. № 53475.

²⁹ Третя яма № 402, досліджена на цій ділянці, яку А. А. Кравченко вважає синхронною першим двом, імовірно, більш пізня, оскільки серед матеріалів із неї уламки амфор і жовто-червоної стрічкової кераміки не згадуються, натомість ідеться про «набір розбитих полив'яних мисок місцевого виробництва» та «уламок миски з розписом люстром і кобальтом» (Кравченко 1986, с. 37). Детальніше щодо хронологічної позиції матеріалу можна буде визначитися після безпосереднього ознайомлення з ним.

об'єктів із гончарними горнами, як уже зрозуміло, невиправдане. Локалізувати пов'язані з ямами №№ 385, 387 житлово-господарські чи інші споруди за даними зі звіту досить складно. Відсутність у звіті зображення стратиграфічних перетинів та детальної характеристики матеріалів за культурними шарами й комплексами унеможливило ґрунтовну деталізацію хронології середньовічних будівельних періодів на ділянці.

Південна ділянка. Тут у верхній частині «середньовічного шару» зафіксовано різноманітні будівельні залишки – «жовтоглинясті трамбовки», вимостка № 119 і комплекс печей, які не вдалося пов'язати з якимись конкретними житлово-господарськими спорудами (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 36–37). Нижче них досліджено залишки прямокутної в плані однокімнатної будівлі № 120 (внутрішні розміри – 2,5 x 4,5 м). Автори розкопок схильні були відносити її до «середнього будівельного періоду» (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 37). А. А. Кравченко пропонує датувати її першою половиною XIV ст. (Кравченко 1987, с. 24–25).

У будівлі № 120 зафіксовано мінімум два рівні підлоги та два різночасових заглиблених в землю тондири № 135 і № 134, а також невелике огорожене стінками вогнище з устям, облаштоване на долівці (№ 130). Перший із тондирів більш ранній, його перекривала остання підлога будівлі. На 1,5 м на північ від входу розташовувалася вже згадувана кам'яна вимостка № 47, яку було інтерпретовано як дворик, синхронний цій будівлі (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 37–39; Кравченко 1986, с. 24, 25). Серед знахідок із приміщення згадується «миска місцевого виробництва» з жовтою поливою і підглазурним орнаментом, виявлена біля вогнища (Кравченко 1987, с. 24). Відсутність ілюстрацій і більш детального опису посудини унеможливило отримання чіткішого уявлення про неї. А. А. Кравченко вказує, що «уламки такого самого посуду, а також довізної кашинової кераміки та інші матеріали» з «підстиляючого шару» є підставою для датування споруди першою половиною XIV ст. (Кравченко 1987, с. 24). Утім наведені аргументи є досить слабкими для такого хронологічного визначення. По-перше, кашинова кераміка золотоординських центрів Поволжжя побутувала протягом другої половини XIV ст. також, а окремі вироби трапляються навіть у комплексах XV ст. (Тесленко 2021, с. 109–112). По-друге, наявність її

фрагментів у підсипці підлоги свідчать лише про те, що будівлі № 120 передували культурні залишки, які можуть бути пов'язані з якоюсь антропогенною активністю, де був задіяний кашинувий посуд. На час спорудження будівлі цей посуд вже перебував у фрагментованому стані і може слугувати хронологічним індикатором лише для використаних у підсипці культурних залишків, а не маркувати час функціонування самої будівлі. Для ґрунтовнішого аналізу хронології матеріалів із підсипки бракує інформації про інші знахідки. Більш вагомою підставою датування будівлі № 120 була б детальна характеристика керамічного комплексу з неї самої, але ні у звіті, ні в публікації уваги цьому не приділено. І нарешті, пов'язана з будинком вимостка № 47, як було вказано у звіті 1969 р., перекривала руїни гончарного горна і залишки глиняних підлог, на одній із яких було знайдено монету Молдавського князівства. Тож залишається незрозумілим, чому автори не враховують результати своїх попередніх праць або принаймні не пояснюють такі розбіжності в хронологічних спостереженнях.

Єдиною знахідкою з комплексу будівлі № 120, доступною зараз для детального вивчення, виявилася полив'яна чаша з колекції НФ ІА НАН України (рис. 7: 3). Вона походить із тондири № 134. Шифр: БД-71/136. Параметри: вис. посудини – 7,5 см, макс. діам. – 15,5 см, діам. вінця – 14,1 см, діам. піддона – 5,3–6,1 см, вис. піддона – 1,3 см. Це посудина із заокругленим бортом і невеликим, дещо завуженим догори вінцем і дном на кільцевому піддоні. Її форма і декор збереглися майже повністю, втрачена лише частина вінця. Черепок посудини щільний, на зламі насиченого жовто-червоного кольору, на поверхні більш світлий. У тісті помітні домішки шамоту та дрібної крихти вапняку. Лицьова поверхня посудини прикрашена в техніці поліхромного сграфіто. Малюнок виконано двозубим і однозубим різцями у вигляді семикутної вихорової розетки з невеликими спіралями в центрі та між променями. Композицію розмальовано смугами зеленої й коричневої фарб. Полива зсередини жовта з цятками коричневого барвника, ззовні по борту – зелена. За технологічними, морфологічними та декоративними ознаками ця чаша найбільш близька до виробів групи Південно-Східного Криму т. зв. «кафинського кола». Прямі аналогії посудині добре відомі в комплексах третьої чверті – другої половини XV ст.

півострова (Тесленко 2021, с. 77-90, рис. 110–111). Тож хронологічна позиція білгородської знахідки також може бути визначена приблизно цим часом, принаймні не раніше XV ст. Походження чаші, наймовірніше, також слід пов'язувати з майстернями Криму, а не Білгорода. Хоча остаточне вирішення цього питання потребує додаткових досліджень. Варто зазначити, що обставини потрапляння чаші до тондири реконструювати складно. Оскільки на посудині відсутні сліди вторинного впливу вогню, цілком можливо, що вона опинилася в печі вже після припинення функціонування останньої, але на якому саме проміжку XV ст. це відбулося визначити навряд чи можливо.

Тож зрозуміло, що будівля № 120 мала як мінімум два будівельні періоди, із якими пов'язані окремі рівні підлоги й тондири. На останньому з етапів будинок міг існувати синхронно з вимосткою № 47. На підставі знахідки монети молдавських господарів і керамічних матеріалів XV ст. у культурних шарах, що передували цій вимостці, її, як і останній будівельний період самої споруди, логічно відносити до молдавського часу. Знахідка полив'яної миски в тондирі № 134 також свідчать про те, що зазначений житлово-господарський комплекс припинив існування не раніше XV ст.

Знахідки джучидських монет у верхніх горизонтах дослідженої ділянки (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 42)³⁰ не можуть скоригувати дату комплексу, оскільки вони перевідкладені і маркують, як і в попередніх випадках, лише нижню дату можливої антропогенної діяльності на ділянці, стратифіковані залишки якої чітко не виокремлені.

Ще одна керамічна знахідка з південної ділянки репрезентована в колекції НФ ІА НАН України уламком дна полив'яної посудини відкритої форми зі схематичним і дещо недбалим зображенням хижого птаха анфас в геральдичній позі (рис. 7: 2). Виріб опублікований А. А. Кравченко серед кераміки візантійського кола, без деталізації контексту знахідки (Кравченко, Столярик 1983, рис. 3: 3; Кравченко 1986, рис. 42: 10). Шифр: БД-71/165. Параметри: вис. збережена – 2,1 см, діам. піддона – 6,8–7,4 см, вис. піддону – 1,0 см. Денце походить із заповнення підвала № 150 у кв. 367

³⁰ Із південної ділянки походить чотири джучидські монети, дві з яких знайдено під вимосткою № 119, передано до ОАМ, інв. №№ 53471 і 53472, 1 – у «вікиді» над приміщенням № 120, інв. № 53474.

(Крыжицкий, Клейман 1971, л. 42). Стратиграфічно він розташовувався під «кам'яною вимосткою» № 119, яку зафіксовано в нижній частині «жовтоглинястої» трамбовки, що перекривала залишки об'єктів третього будівельного горизонту. Супутній матеріал не схарактеризовано (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 36–37, 40). Малюнок на посудині виконано одинарною лінією. У птаха розпростерті крила, розпушений хвіст, широко розставлені по обидва боки від нього лапи та витягнута догори шия з розвернутою вліво головою. Зображення птахів, зокрема хижаків, були популярним декоративним елементом на полив'яній кераміці візантійського кола досить тривалий час (див. напр.: Paraniola-Bakirtzi 1999; Von Wartburg 2001; Waksman 2021, fig. 9; etc.). Точної аналогії білгородському екземпляру відшукати не вдалося, що ускладнює його датування. Водночас візуальні характеристики складу формувальної маси та поливи ідентичні чаші із зображенням крокуючого птаха іншого виду, знайденої у кв. 243–244 (рис. 7: 1). У нього такий самий крихкий піщанистий черепок світлого жовто-червоного кольору з помітними природними домішками крихти м'яких мінералів білого й вохристого кольорів та світло-жовта розтріскана полива, яка легко відлущується від вкритої білим ангобом поверхні. Ці спільні риси свідчать про можливе походження обох посудин з одного гончарного осередку, ймовірно, пов'язаного зі столицею Візантії. Хронологічну позицію виробу в цьому випадку деталізувати складно. Як і для іншої чаші цієї технологічної групи, вона попередньо може бути визначена в межах XIV – першої половини XV ст.

Північна ділянка, кв. 186–188, 207–209 (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 42–44). Тут середньовічні культурні шари були значно пошкоджені більш пізніми земляними роботами. У звіті згадано лише один частково вцілілий тондир № 166 у кв. 209. Більшість знахідок походили з перемішаних нашарувань та містили артефакти широкого хронологічного діапазону. Серед середньовічних матеріалів згадано уламки «червоноглиняної кераміки з підполив'яним розписом, довізної східної, уламки середньовічних амфор та сфероконусів [...] окремі предмети турецького і молдавського часу» (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 42). Ілюстрації відсутні. Окремо виділено знахідку біконічного полив'яного глека з орнаментом сграфіто і двох прясел із верхніх шарів у кв. 186, а та-

кож золотоординську монету № 288 і фрагменти «кам'яної чаші XIV ст.» (Крыжицкий, Клейман 1971, л. 44).

У НФ ІА НАН України зберігається цей глек та ще дві фрагментовані керамічні посудини, що знайдені «у верхніх шарах» кв. 186.

1. Глек одноручний, із тулубом біконічної форми, на кільцевому піддоні (рис. 7: 4). Шифр: БД-71/244. Параметри: збережена вис. – 18,0 см, макс. діам. – 15,6 см, діам. піддона – 6,0–6,7 см, вис. піддона – 1,8 см, ширина ручки – 2,8 см, товщина ручки – 1,2 см. Горло високе, широке, у формі перевернутого усіченого конуса. Вінця втрачено. Черепок щільний, на зламі жовто-червоного кольору, біля поверхні більш тьмяний, із бежевим відтінком. У глині помітні домішки зерен вапняку й шамот. Декорована та вкрита поливою лише верхня частина тулуба з горлом посудини. Зображення нанесені широким і тонким різцями. Серед орнаментальних мотивів – каплеподібні та трикутні фігури, доповнені сітчастим штрихуванням. Полива світла, жовто-зелена. За технологічними й морфологічними особливостями посудина може бути зарахована до групи Південно-Східного Криму, серед зразків якої вона також знаходить близькі паралелі в декорі. За аналогіями з комплексів Азака хронологічна позиція виробу визначається в межах XIV ст. (Масловский 2006, с. 335–336; рис. 22: 3; 23:3).

2. Горщик полив'яний, одноручний, плоскодонний з овалоїдним тулубом та плавно відігнутими назовні вінцями із заокругленим краєм (рис. 7: 5). Шифр: БД-71/256, 257. Параметри: вис. посудини – 17,4 см, макс. діам. – 18,2 см, діам. вінця – 13,5 см, діам. донця – 11,0 см. Черепок піщанистий, доволі крихкий, блідо-рожевий, частково перепалений до сірого кольору, ймовірно, у процесі експлуатації посудини. У тісті значна кількість піску, дрібні обкатані зерна жорстви щільного мінералу білого кольору й пухкого мінералу червоно-коричневого кольору. Полива зеленкувато-жовта, покриває внутрішню й верхню частину зовнішньої поверхні посудини без ангобного ґрунту. Виріб довізний. Походження достеменно не визначене. За технологічними і морфологічними ознаками він подібний до зразків групи «Візантія» 16, за А. М. Масловським (Масловский 2006, с. 401–403, рис. 37: 1–7). За спостереженнями дослідника, посуд цієї групи надходив у Північне Причорномор'я протягом усього золотоординського періоду, за винятком останньої

чверті XIV ст. Пік його поширення припадає на першу третину XIV ст. (Бочаров, Масловський 2012, с. 30-32, рис. 4: 7–11).

3. Чотири уламки тарелі з орнаментом у техніці сграфіто без покриття поливою належать напівфабрикату (рис. 7: 6). Шифр: БД-71/258. Параметри: вис. – 2,0 см, діам. вінця – близько 27 см. Черепок перепалений до сірого кольору. У глиняному тісті значна кількість природної домішки дрібної жорстви вапняку. Криси тарелі горизонтальні, прямі, край злегка задертий догори. Декор нанесено одинарним тонким різцем. Криси оформлено двома парами замкнутих по обводу ліній, між якими розміщено горизонтально орієнтовані s-подібні фігури. Аналогії декору не знайдено, хронологічна позиція виробу незрозуміла. Разом із тим це поки що єдиний напівфабрикат полив'яної посудини, який є у НФ ІА НАН України серед матеріалів розкопок 1969 і 1971 рр. Тож з'ясування асортименту побутової кераміки місцевого виробництва потребує подальших пошуків. Однак віднайдені вироби (кахля, триніжка, напівфабрикат) дозволяють визначитися з особливостями формувальної маси продукції білгородської гончарні: в її структурі містилася значна кількість природної домішки дрібної жорстви вапняку. Серед столового полив'яного посуду колекції вироби з аналогічним за візуальними ознаками складом сировини не виділені. Отже, їх ідентифікація стане завданням на майбутнє.

Окрім того, очевидно, що на «північній» ділянці розкопу вдалося отримати цілі форми виробів золотоординського часу, що свідчить про наявність тут синхронних комплексів. Але вони не були задокументовані належним чином, тож достеменно визначити їх планіграфію і стратиграфічну позицію, а також співвідношення з «молдавськими» об'єктами в цьому випадку, на жаль, неможливо.

Висновки

Таким чином, аналіз матеріалів розкопок лише двох років археологічних досліджень Білгорода – 1969 і 1971, дозволив виявити доволі суттєві недоліки наявної хронологічної схеми середньовічних культурних нашарувань пам'ятки, принаймні досліджених із зовнішнього боку фортечних мурів. Зрозуміло, що пропонуване дотепер датування будівельних періодів потребує уважного перегляду, а

добути матеріали – більш скрупульозного аналізу. Уже зараз на підставі вивчення звітної документації і наявної у НФ ІА НАН України незначної кількості знахідок можна дійти таких висновків.

1. Гончарні горна №№ 123 і 130, які раніше асоціювали з ремісничим кварталом першого будівельного періоду золотоординського міста, функціонували, найімовірніше, в часи молдавського володарювання. Принаймні пічні кахлі, що є серед їх продукції, датуються часом не раніше другої половини XV ст. Навіть саме виробництво кахлів таких типів пов'язане з центральноєвропейською культурною традицією і не було притаманне для золотоординського гончарства взагалі, тому розглядати їх як елемент культури «золотоординського» Білгорода навряд чи доцільно.

2. Залишки житлово-господарських та виробничих комплексів, що згодом існували на руїнах цих горен, є більш пізніми – не раніше середини – другої половини XV ст., тобто також не можуть бути датовані XIII–XIV ст., як уважалося раніше.

3. Водночас археологічні матеріали свідчать про те, що антропогенна активність на ділянках, досліджених в 1969 і 1971 рр., почалася дійсно в золотоординський період, можливо, приблизно наприкінці XIII – початку XIV ст., про що свідчать нумізматичні матеріали (9 джучидських монет, із яких 7 – мідні і 2 срібні), а також відповідні керамічні вироби: амфори типу G4, червоно-жовта стрічкова кераміка, довізний горщик візантійського кола групи 16, за А. М. Масловським, біконічний глек, сфероконуси та ін. Але конкретні археологічні комплекси цього часу на досліджених у 1969 і 1971 рр. ділянках, за винятком двох ям, згаданих А. А. Кравченко (Кравченко 1986, с. 36-37), визначити за наведеною у звітах інформацією не просто.

4. Отримані результати щодо хронології середньовічних будівельних горизонтів, виявлених на ЦР, дозволяють порушити питання стосовно існування житлово-господарської забудови з напільного боку фортеці протягом усього XV ст. та часу появи так званого «гласису», які, безумовно, потребують окремого аналізу в майбутньому. Також серед перспективних напрямків подальших пошуків стануть питання локалізації та специфіки місцевого гончарного виробництва золотоординського періоду. Подальше дослідження фондових ко-

лекцій, безумовно, сприятиме більш ґрунтовному вивченню нагальних проблем хронології й топографії середньовічного Білгорода та де-

талізації уявлень про повсякдення, ремісничі традиції і соціокультурні зв'язки його мешканців у часі.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2015. Історія археологічних досліджень Білгород-Дністровської Фортеці. В: Травінський, В. С. (відп. ред.) *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», с. 269-274.

Богуславський, Г. 2008. Деякі зауваження до стратиграфії середньовічних шарів Білгород-Тірського городища. *Древнее Причерноморье*, VIII, с. 46-52.

Богуславский, Г. С. 2013. Белгород – Акджа Кермен – Аспрокастро (очерк истории и археологии средневекового города). В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Одесский археологический музей, с. 757-791.

Бочаров, С. Г., Масловский, А. Н. 2012. Византийская поливная керамика в городах Северного Причерноморья золотоордынского периода (вторая половина XIII — конец XIV вв.). *Поволжская археология*, 1, с. 20-36.

Волков, И. В. 2005. Поливная керамика комплекса Кабарди. В: Бочаров, С. Г., Мыш, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*, Киев: Стилюс, с. 122-159.

Джанов, А. В. 2019. Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг. (по данным книг массарии Каффы). *Сугдейський збірник*, 2 (VIII), с. 70-373.

Дмитров, Л. Д. 1952. Розкопки в м. Білгороді-Дністровському в 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 4, с. 59-64.

Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. 1985. *Древний город Тира. Историко-археологический очерк*. Киев: Наукова думка.

Клейман, И. Б. 1979. Стратиграфия культурного слоя городища Тиры – Белгорода. В: Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 54-75.

Корпусова, В. А. 1971. *Дневник. Белгород-Тирская археологическая экспедиция 1971 г. Центральный раскоп, западный участок*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1971/21, спр. 7017.

Кравченко, А. А. 1976. Жилые комплексы золотоордынского Белгорода. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 8, с. 131-143.

Кравченко, А. А. 1979. Производственные комплексы Белгорода XIII–XIV вв. В: Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 115-135.

Кравченко, А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV вв.)*. Киев: Наукова думка.

Кравченко, А. А., Столярик, Е. С. 1983. Керамика византийского круга из Белгорода XIII–XIV вв. В: Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 179-190.

Красножон, А. В. 2012. *Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства*. Кишинев: Издательство «Stratum plus».

Крыжицкий, С. Д. 1969. *Отчёт о раскопках Тиры в 1969 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1969/11, спр. 5374.

Крыжицкий, С. Д. 1971. *Дневник. Белгород-Тирская археологическая экспедиция 1971 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1971/21, спр. 7017.

Крыжицкий, С. Д. 1972. Стан і завдання археологічних досліджень Тіри-Білгорода. *Вісник АН УРСР*, 7, с. 47-53.

Крыжицкий, С. Д., Клейман, И. Б. 1971. *Отчёт о раскопках Белгород-Тирской экспедиции в 1971 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1971/21, спр. 7015.

Масловский, А. Н. 2006. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2004 г.*, 21, с. 308-472.

Паршина, Е. А., Тесленко, И. Б., Зеленко, С. М. 2001. Гончарные центры Таврики VIII–X вв. В: Паршина, О. О. (ред.). *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї*. Київ: Стилюс, с. 52-81.

Руссов, Н. Д. 2015. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья – Белгород и Олешье. В: Бочаров, С. Г., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. Stratum Plus, vol. 2. Кишинев: Издательство «Stratum plus», с. 31-32.

Тесленко, И. Б. 2018а. Виробництво полив'яного посуду в Криму за часів Улуг Улусу. *Археологія і давня історія України*, 4(29), с. 7-83. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04>

Тесленко, И. Б. 2021. *Керамика Крыма XV века*. Киев: ИА НАН Украины.

Тесленко, И. Б., Алядинова, Д. Ю. 2019. Влияние османского завоевания 1475 г. на культуру жителей Южного Крыма (по материалам керамических комплексов конца XV–XVI вв.). *Stratum plus*, 6, с. 295-320.

Bârnea, P., Batiariuc, P.-V. 1994. Cahle descoperite în Moldova dintre Prut și Nistru. *Arheologia Moldovei*, XVIII, p. 281-290.

Batiariuc, P.-V. 1999. *Cahle din Moldova Medievală (secolele XIV – XVIII)*. Suceava: Editura Istros.

Batiariuc, P.-V., Haimovici, S. 2003. Elemente animaliere pe cahle descoperite în Moldova. *Arheologia Moldovei*, XXVI, p. 145-178.

Böhlendorf-Arslan, B. 2013. *Die spätantike, byzantinische und postbyzantinische Keramik*. (Staatliche Museen zu Berlin – Stiftung Preußischer Kulturbesitz. Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst. Bestandskataloge, Band 3). Wiesbaden: Reichert Verlag. 600 p., 183 taf.

Günşenin, N. 1989. Recherches sur les Amphores Byzantines dans les Musées Turcs. *Bulletin de correspondance hellénique*, XVIII, p. 267-276.

Heege, E. R. 2012. *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Reconstruction*. Basel: Schweizerischer Burgenverein.

Jirik, J., Kypka J. (eds.). 2013. *Gotické kamnové kachle na Písecku (Výběrový katalog výstavy “Obrazový svět pozdního”)*. Písek: Prácheňské muzeum v Písku.

Kypka, J., Žegklitz, J. 2017. Gotické a renesanční kamnářství v českých zemích. In: Šrejberova, J. (ed.). *Svět kachlových kamen. Kachle a kachlová kamna severozapadních Čech*. Most: Oblastní muzeum v Mostě, p. 20-39.

Ławryniewicz, O., Nowakowski, P. A. 2009. Stove tiles as a source of knowledge about medieval and Early Modern arms and armour. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3, p. 2-14.

Marcu Istrate, D. 2004a. *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*. Accent, Cluj-Napoca.

Marcu-Istrate, D. 2004b. Cahle medievale din Transilvania. *Colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca*. In: Nemeti, J. (ed.). *Satu Mare. Studii și Comunicări*. Seria Arheologie, XVII-XXI/1.2000-2004. Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, p. 121-185.

Ostapchuk, V., Bilyayeva, S. 2009. The Ottoman Northern Black Sea frontier at Akkerman Fortress: The view from a historical and archaeological project. In: Peacock, A. S. C. (ed.). *The Frontiers of the Ottoman World*. London: British Academy, p. 137-170.

Ostapchuk, V., Bennet, J., Bilyayeva, S., Fialko, O. 2008. Historical-archaeological investigations at Akkerman

- (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine, 2008. *Anatolian Archaeology*, 14, p. 8-10.
- Papanikola-Bakirtzi, D. (ed.). 1999. *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Pavlík, Čeněk. 2007. Gotické a renesanční kachle pod Ždánickým lesem. RegioM : sborník Regionálního muzea v Mikulově. Mikulově, p. 74-90.
- Richterová, J. 1982. *Středověké kachle*. Praha: Museum hlav. města Praha.
- Smetanka, Z. 1969. *K morfologii českých středověkých kachlí*. Památky Archeologické, 1, p. 228-253.
- Šrejberová, J. (ed.). 2017. *Svět kachlových kamen. Kachle a kachlová kamna severozapadních Čech*. Most: Oblastní muzeum v Mostě.
- Teslenko, I., Waksman, S. Y. Glazed pottery from the excavation in Akkerman (Bilhorod-Dnistrovskiyi, Ukraine), preliminary results of archaeological and archaeometric study. In: *Proceeding of 13th International Congress on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramic. Grenada (Spain), November 8–13, 2021*, forthcoming.
- Von Wartburg, M.-L. 2001. Bowls and Birds: Some Middle Byzantine Glazed Bowls from Swiss Private Collections. *British School at Athens, OSAIC: Festschrift for A. H. S. Megaw*, Studies 8, p. 115-129.
- Waksman, S. Y. 2012. The first workshop of Byzantine ceramics discovered in Constantinople. Istanbul: chemical characterization and preliminary typological study. In: Sauro Gelichi (ed.). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23–27 novembre 2009*. Venezia, p. 147-151.
- Waksman, S. Y. 2021. Byzantine pottery production in Constantinople / Istanbul: recent excavations and new issues regarding the diffusion of models and techniques. In: Kontogiannis, N., Böhlendorf-Arslan, B., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Glazed Wares as Cultural Agents in the Byzantine, Seljuk, and Ottoman Lands*. Istanbul: ANAMED, p. 65-81.

Iryna B. Teslenko¹, Liudmila V. Myronenko²

¹ PhD, Senior Researcher, Archeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Region Department, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0002-2356-1615, teslenko.i2016@gmail.com

² PhD, Research Fellow, Scientific Repository Department, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0002-8545-0718, ludmila6ko@gmail.com

CERAMICS OF THE MEDIEVAL BILHOROD: EXCAVATION MATERIALS OF 1969, 1971s

In the focus of the study is pottery together with its archaeological context from the excavations of Bilhorod (Bilhorod-Dnistrovskiyi, Odesa Oblast, Ukraine), led by S. D. Kryzhytskyi in 1969 and 1971. These are 17 items, 15 of which are stored in the Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine. They were found in a section of the medieval site north-east of the fortress walls in the area of one of the pottery workshops, set up on the ruins of a round antique tower. The previous researchers of medieval Bilhorod (S. Kryzhytskyi, A. Kravchenko, H. Bohuslavskiyi and others) associated a thick medieval horizon outside the fortress, as well as on the area investigated in 1969 and 1971, with the “Golden Horde” stage in the history of the city, dating back to the turn of the 13th–14th – the 1370s. They identified three construction periods in its structure, correlated the earliest one with the functioning of the pottery kilns, and dated back not later than the beginning of the 14th century. However, a careful study of the excavated material allowed us determining stove tiles of Central European morphological types by the second half of the 15th century, among the main products of this pottery workshop. Therefore, firstly, the activities of the workshop cannot be dated earlier than the middle or second half of the 15th century. Secondly, this type of pottery was not inherent in the “Golden Horde” cultural tradition at all, and therefore cannot be associated with it. The dwellings and other objects on the ruins of the kilns were built even later. Thus, the remains of ceramic production, as well as subsequent construction, can be correlated only with the late stages of the “Moldavian” period of Bilhorod’s history, which lasted in general from the end of the 1370s to 1485, but not with the Golden Horde. Related ceramic finds, studied in the Scientific Funds of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, also refer mainly to the 15th century or to the last quarter of the 15th–16th centuries. The latter most likely marks the time of the destruction of buildings. At the same time, several finds from excavations in 1969 and 1971 (Dzhuchid coins, fragments of amphorae, and glazed pottery) indicate some anthropogenic activity at the site in the 14th century as well. However, they mostly do not have a clear context. Therefore, it is quite difficult to localize the stratified archaeological objects of this time through the data from the reports.

Key words: North-Western Black Sea region, medieval Bilhorod, 13th–15th centuries, collections of the Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, ceramics, chronology, cultural and historical interpretation.

References

- Biliaieva, S., Fialko, O. 2015. Istoriia arkhеolohichnykh doslidzhen Bilhorod-Dnistrovskoi Fortetsi. In: Travinskyi, V. S. (exec. ed.). *Arkhеolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy. Zbirnyk materialiv V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia Ruta», p. 269-274.
- Bohuslavskiyi, H. 2008. Deiaki zavvazhennia do stratyhrafii serednovichnykh shariv Bilhorod-Tirskoho horodysycha. *Drevnee Prychernomore*, VIII, p. 46-52.
- Boguslavskii, G. S. 2013. Belgorod – Akdzhа Kermen – Asprokastro (oчерk istorii i arkhеologii srednevekovogo goroda). In: Bruiuko, I. V., Samoilova, T. L. (eds.). *Drevnie kul'tury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: Odesskii arkhеologicheskii muzei, p. 757-791.
- Bocharov, S. G., Maslovskii, A. N. 2012. The Byzantine glazed ceramics in the cities of the Northern Black Sea region of the Golden Horde period (the second half of the XIII – the end of the XIVth cc.). *Povolzhskaiа arkhеologiia*, 1, p. 20-36.

- Volkov, I. V. 2005. Polivnaia keramika kompleksa Kabardi. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (eds.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X–XVIII vv.*, Kyiv: Stilos, p. 122-159.
- Dzhanov, A. V. 2019. Kaffa. Krymskoe khanstvo i osmany v 1454–1456 gg. (po dannym knig massarii Kaffy). *Sugdeyskiy zbirnyk*, 2 (VIII), p. 70-373.
- Dmytrov, L. D. 1952. Rozkopky v m. Bilhorodi-Dnistrovskomu v 1947 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 4, p. 59-64.
- Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. 1985. *Drevnii gorod Tira. Istoriko-arkheologicheskii ocherk*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kleiman, I. B. 1979. Stratigrafiaia kulturnogo sloia gorodishcha Tiry – Belgoroda. In: Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. (eds.). *Antichnaia Tira i srednekovyi Belgorod*. Kyiv: Naukova dumka, p. 54-75.
- Korpusova, V. A. 1971. Dnevnik. *Belgorod-Tirskaia arkheologicheskaiia ekspeditsiia 1971 g. Tsentralnyi raskop, zapadnyi uchastok*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1971/21, file 7017.
- Kravchenko, A. A. 1976. Zhilye komplekxy zolotoordynskogo Belgoroda. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 8, p. 131-143.
- Kravchenko, A. A. 1979. Proizvodstvennye komplekxy Belgoroda XIII–XIV vv. In: Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. (ed.). *Antichnaia Tira i srednekovyi Belgorod*. Kyiv: Naukova dumka, p. 115-135.
- Kravchenko, A. A. 1986. *Srednekovyi Belgorod na Dnestre (konets XIII–XIV vv.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kravchenko, A. A., Stoliarik, E. S. 1983. Keramika vizantiiskogo kruga iz Belgoroda XIII–XIV vv. In: Dzis-Raiko, G. A. (ed.). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 179-190.
- Krasnozhon, A. V. 2012. *Krepost Belgorod (Akkerman) na Dnestre: istoriia stroitelstva*. Kishinev: Izdatelstvo “Stratum plus”.
- Krizhitskii, S. D. 1969. *Otchet o raskopkakh Tiry v 1969 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1969/11, file 5374.
- Krizhitskii, S. D. 1971. Dnevnik. *Belgorod-Tirskaia arkheologicheskaiia ekspeditsiia 1971 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1971/21, file 7017.
- Kryzhytskyi, S. D. 1972. Stan i zavdannia arkheolohichnykh doslidzhen Tiry-Bilhoroda. *Visnyk AN URSR*, 7, p. 47-53.
- Krizhitskii, S. D., Kleiman, I. B. 1971. *Otchet o raskopkakh Belgorod-Tirskoi ekspeditsii v 1971 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1971/21, file 7015.
- Maslovskii, A. N. 2006. Keramicheskii kompleks Azaka. Kratkaiia kharakteristika. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v Azove i na Nizhnem Donu v 2004 g.*, 21, p. 308-472.
- Parshina, E. A., Teslenko, I. B., Zelenko, S. M. 2001. In: *Parshina, O. O. (ed.). Goncharynye tsenry Tavriki VIII–X vv. Morska torgivlia v Pivnichnomu Prichernomori*. Kyiv: Stilos, p. 52-81.
- Rusev, N. D. 2015. Dva varianta gorodskoi istorii srednekovogo Prichernomoria – Belgorod i Oleshe. In: Bocharov, S. G., Sitdikov, A. G. (eds.). *Genuezskaia Gazariia i Zolotaia Orda*. Kishinev: Stratum Plus, p. 31-32.
- Teslenko, I. B. 2018a. Vyrobnystvo polyvianoho posudu v Krymu za chasiv Uluh Ulusu. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 4(29), p. 7-83. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04>.
- Teslenko, I. B. 2021. *Keramika Kryma XV veka*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Teslenko, I. B., Aliadinova, D. Iu. 2019. Vliianie osmanskogo zavoevaniia 1475 g. na kulturu zhitelei Iuzhnogo Kryma (po materialam keramicheskikh kompleksov kontsa XV–XVI vv.). *Stratum plus*, 6, p. 295-320.
- Bârnea, P., Batariuc, P.-V. 1994. Cahle descoperite în Moldova dintre Prut și Nistru. *Arheologia Moldovei*, XVIII, p. 281-290.
- Batariuc, P.-V. 1999. *Cahle din Moldova Medievală (secolele XIV – XVIII)*. Suceava: Editura Istros.
- Batariuc, P.-V., Haimovici, S. 2003. Elemente animaliere pe cahle descoperite în Moldova. *Arheologia Moldovei*, XXVI, p. 145-178.
- Böhlendorf-Arslan, B. 2013. *Die spätantike, byzantinische und postbyzantinische Keramik*. (Staatliche Museen zu Berlin – Stiftung Preußischer Kulturbesitz. Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst. Bestandskataloge, Band 3). Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Günsenin, N. 1989. Recherches sur les Amphores Byzantines dans les Musées Turcs. *Bulletin de correspondance hellénique*, XVIII, p. 267-276.
- Heege, E. R. 2012. *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Reconstruction*. Basel: Schweizerischer Burgenverein.
- Jirik, J., Kypta J. (eds.). 2013. *Gotické kamnové kachle na Písecku (Výběrový katalog výstavy “Obrazový svět pozdního středověku”)*. Písek: Prácheňské muzeum v Písku.
- Kypta, J., Žegklitz, J. 2017. Gotické a renesanční kamnářství v českých zemích. In: Šrejberova, J. (ed.). *Svět kachlových kamen. Kachle a kachlová kamna severozápadních Čech*. Most: Oblastní muzeum v Mostě, p. 20-39.
- Ławrynowicz, O., Nowakowski, P. A. 2009. Stove tiles as a source of knowledge about medieval and Early Modern arms and armour. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3, p. 2-14.
- Marcu Istrate, D. 2004a. *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*. Accent, Cluj-Napoca.
- Marcu Istrate, D. 2004b. Cahle medieval din Transilvania. Colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca. In: Nemeti, J. (ed.). *Satu Mare. Studii și Comunicări*. Seria Arheologie, XVII-XXI/I.2000-2004. Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, p. 121-185.
- Ostapchuk, V., Bilyayeva, S. 2009. The Ottoman Northern Black Sea frontier at Akkerman Fortress: The view from a historical and archaeological project. In: Peacock, A. S. C. (ed.). *The Frontiers of the Ottoman World*. London: British Academy, p. 137-170.
- Ostapchuk, V., Bennet, J., Bilyayeva, S., Fialko, O. 2008. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine, 2008. *Anatolian Archaeology*, 14, p. 8-10.
- Papanikola-Bakirtzi, D. (ed.). 1999. *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund.

- Pavlík, Čeněk. 2007. Gotické a renesanční kachle pod Ždánickým lesem. RegioM : sborník Regionálního muzea v Mikulově. Mikulově, p. 74-90.
- Richterová, J. 1982. *Středověké kachle*. Praha: Museum hlav. města Praha.
- Smetanka, Z. 1969. *K morfologii českých středověkých kachlí*. Památky Archeologické, 1, p. 228-253.
- Šrejberová, J. (ed.). 2017. *Svět kachlových kamen. Kachle a kachlová kamna severozapadních Čech*. Most: Oblastní muzeum v Mostě.
- Teslenko, I., Waksman, S. Y. Glazed pottery from the excavation in Akkerman (Bilhorod-Dnistrovskiyi, Ukraine), preliminary results of archaeological and archaeometric study. In: *Proceeding of 13th International Congress on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramic. Grenada (Spain), November 8–13, 2021*, forthcoming.
- Von Wartburg M.-L. 2001. Bowls and Birds: Some Middle Byzantine Glazed Bowls from Swiss Private Collections. *British School at Athens, OSAIC: Festschrift for A. H. S. Megaw*, Studies 8, p. 115-129.
- Waksman, S. Y. 2012. The first workshop of Byzantine ceramics discovered in Constantinople. Istanbul: chemical characterization and preliminary typological study. In: Sauro Gelichi (ed.). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23–27 novembre 2009*. Venezia, p. 147-151.
- Waksman, S. Y. 2021. Byzantine pottery production in Constantinople / Istanbul: recent excavations and new issues regarding the diffusion of models and techniques. In: Kontogiannis, N., Böhlendorf-Arslan, B., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Glazed Wares as Cultural Agents in the Byzantine, Seljuk, and Ottoman Lands*. Istanbul: ANAMED, p. 65-81.